

Державна митна служба України
Академія митної служби України
Національна академія наук України
Інститут історії України

П'ята міжнародна наукова школа-семінар

**ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ
ТА МИТА**

27-28 жовтня 2011 р.
Дніпропетровськ

Тези доповідей

Київ
2011

ОРГКОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ

Головуючі:

Сорока Л. С., д. т. н., проф., ректор Академії митної служби України (далі – АМСУ);

Смолій В. А., д. і. н., академік НАН України, директор Інституту історії України Національної Академії Наук України;

Заступники головуєчого:

Дячок О. О., к. і. н., доц., доцент кафедри теорії та історії держави і права, АМСУ;

Блануца А. В., к. і. н., ст.н.с. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України;

Члени оргкомітету:

Петруня Ю. Є., д. е. н, проф., перший проректор – проректор з науково-педагогічної роботи та інноваційної діяльності, АМСУ;

Ченцов В. В., д. і. н., проф., професор кафедри державної служби та митної справи, АМСУ;

Колесников К. М., к. і. н., доц., завідувач кафедри теорії та історії держави і права, АМСУ;

Морозов О. В., к. і. н., доц., доцент кафедри теорії та історії держави і права, АМСУ;

Архирейський Д. В., к. і. н., доц., доцент кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін, АМСУ;

Шевченко В. В., к. і. н., ст.н.с., Інститут історії України НАН України.

*Рекомендовано до друку вченою радою Академії митної служби України
(протокол № 2 від 28.09.2011 р.)*

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 29.09.2011 р.)*

РЕДКОЛЕГІЯ ЗБІРНИКА

Смолій В.А. (відповідальний редактор)

Дячок О. О. (наукова редакція), Блануца А. В., Шевченко В. В., Жеребцова Л. Ю.

ISBN 978-966-02-6174-7

© Інститут історії України НАН України, 2011

© Академія митної служби України, 2011

ЗМІСТ

Виденов А.В. Таможня – вчера, сегодня и завтра	6
Ченцов В.В. Еволюція управління митною системою України в 1990–2000-х рр.	8
Берковський В.Г. Здобутки та перспективи дослідження історії економічного розвитку України (до 5-річчя міжнародної наукової школи-семінару «Історія торгівлі, податків та мита»)	10
Крестовська Н.М. Засоби мобілізації фінансових коштів як критерій типології держави	12
Колесников К.Н. Методы финансового регулирования внешнеэкономической деятельности в Античности	14
Мамонов І.В. Роль зовнішньої торгівлі у міжнародних відносинах на Сході у період раннього Середньовіччя	17
Краснікова О.В. Головний напрям експорту товарів з Київської Русі торгівельним шляхом «із Варяг у Греки» за даними писемних джерел доби раннього Середньовіччя	19
Виноградов Г.М. Грошове забезпечення функціонування торговельно-військових корпорацій Північної та Східної Європи VIII–XI ст.	21
Оленченко О.В. Форми князівського відкритого та латентного протекціонізму зовнішньої торгівлі Русі (X – перша половина XI ст.)	23
Ромінський Є.В. Розгляд давньоруськими судами торгівельних справ (за матеріалами міжнародних договорів)	24
Огуй О.Д. Молдавський торговий шлях у XIV–XVII ст.: торгівля, товари та мита	26
Чорний В.Б. Митна інфраструктура середньовічного Кам'яця	28
Дячок О.О. Джерела з історії митних відносин у виданні «Українські Грамоти XV ст.»	31
Берковський В.Г. Економіка Правобережної України з кінця XV до середини XVII ст.: проблеми хронології	32
Безпалько В.В. «Денги» Кримського ханату та генуезької Кафи у грошовому обігу Київської землі другої половини XV – початку XVI ст.	36

Бартош І.М. Територіальні та товарно-грошові претензії Кримського ханства до Великого князівства Литовського у 1499–1507 рр. у контексті литовсько-кримської політики	38
Жеребцова Л.Ю. Особливості підзвітності митників підскарбію земському у Великому князівстві Литовському	39
Блануца А.В. Книга записів Литовської метрики № 35 як джерело з економічної історії українських земель Великого князівства Литовського 1551–1557 рр.	41
Жиброва Т.В. Таможенное и питейное управлениена Юге Росси в XVII веке	44
Слісаренко О.М. Фінанси армії Карла XII у кампаніях 1708–1709 рр.	45
Морозов О.В. Імпорт іноземних кораблів для російського флоту у першій чверті XVIII ст.	48
Балковая В.Г. Таможенная служба Российской империи в условиях унификации таможенно-пошлинного обложения Великороссии и Малороссии (XVIII в.)	50
Головко Ю.І. Матеріали Наукового-історичного архіву Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської Академії наук як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVII – початку XIX ст.	52
Машкін О.М. Вихідці з-за кордону в економічному житті Півдня України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	53
Шевченко В.В. Особливості первісного накопичення капіталів банкірами Півдня України (перша половина XIX ст.)	55
Акульшин П.В. Князь П. А. Вяземский и проблемы развития внешней торговли России	57
Журавлёв А.А. Почётные звания для предпринимателей в Российской империи (XIX – начало XX ст.)	59
Решетченко Д.В. Вплив митно-тарифної політики Російської імперії на хлібну торгівлю Правобережної України в першій половині XIX ст.	60
Новікова О.О. Купецтво м. Олександрівська у другій половині XIX ст.	62
Серова Е.Д. Торговая инфраструктура городов Крыма в 60–70 гг. XIX в.	63
Поташнікова Г.В. Розвиток митної справи на Правобережній Україні в умовах становлення ринкової економіки (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.): джерельна база проблеми	64

Жилєнкова І.М. Інтереси аграрного капіталу українських губерній і зовнішня торгівля Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.): актуалізація проблеми	68
Молчанов В.Б. Життєвий рівень торгівців Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст.	69
Беляєва Н.А. Беспощинная торговля как средство освоения и развития региона (на примере порто-франко во Владивостоке)	71
Васковський Р.Ю. Запровадження гривні: перші спроби XX століття	72
Дейнеко С.М. Митний нагляд в Білгороді за часів П. Скоропадського (1918 р.)	76
Архірейський Д.В. Радянська державна монополія зовнішньої торгівлі та митно-тарифне регулювання при переході до нової економічної політики	78
Гай-Нижник П.П. Податки в УСРР у період непу (1921–1930 рр.)	80
Соколов А.С. Г. Я. Сокольников о развитии налоговой системы в период нэпа	84
Скубій І.В. Кооперативна торгівля Харкова в перші роки непу та її місцев політиці радянської влади	86
Русенко С.Я. Митно-тарифна політика Польщі у міжвоєнний період XX ст.	87
Марчук В.С. Волинські торги в Рівному – регіональна виставка-ярмарок Волинського воєводства (1930–1939 рр.)	89
Орлик С. В. Оподаткування нерухомого майна: історія та сучасність	91
Шевчук О. М. Становлення акцизного оподаткування спирту етилового, що використовується для виробництва лікарських засобів	93
Шудяк С. В. Нафтова дипломатія Китаю: африканський напрямок	94

ТАМОЖНЯ – ВЧЕРА, СЕГОДНЯ И ЗАВТРА

Виденев Андрей Викторов
*Миссия Европейского Союза по оказанию
пограничной помощи Молдове и Украине*

С тех пор, как возникло международное разделение труда, как человек создал государство и очертил его границы, возникла потребность в контроле над товарами, которые пересекают эти границы, и в сбориании пошлин для казны государства. Для её осуществления была создана таможня.

Конечно, со временем государства и их границы менялись, но таможня оставалась неизменно важным элементом для функционирования и существования каждого государства.

Развитие в формах и объёмах внешнеторговых отношений между государствами привело к созданию зон свободной торговли и к соответствующим изменениям в урегулировании и контроле над товарами, обмениваемыми между отдельными странами.

Следующим этапом в развитии внешнеторговых отношений и, соответственно, таможенного контроля над товарами, было создание таможенных союзов между отдельными государствами.

В рамках ЕС был сделан следующий шаг по отношению к свободному передвижению товаров и, соответственно, к контролю над ними: были устранены все тарифные и нетарифные ограничения во взаимной торговле товарами и услугами, а также национальные ограничения импорта промышленных товаров из третьих стран; были введены минимальные технические требования к стандартам и взаимное признание результатов испытаний и сертификации. Таким образом, был создан общий, единый внутренний рынок ЕС.

В начале 50-х годов таможенные администрации стран всего мира установили, что перед ними стоит новый вызов – неимоверное увеличение международной торговли требует создания новой организации таможенного контроля, чтобы способствовать созданию честной, прозрачной и предсказуемой среды и в то же время предпринять эффективные меры для борьбы с незаконной деятельностью. Таким образом, в 1952 г. был создан орган, который на сегодняшний день называется Всемирная Таможенная Организация (ВТамО). Это межправительственная международная организация, специализирующаяся в области таможенного дела, членами которой являются более 160 стран (из 193 государств-членов ООН согласно данным за 2011 г.). ВТамО оказывает

содействие в разработке важных международных соглашений, работая над такими вопросами, как Гармонизированная система описания и кодирования товаров, методы определения таможенной стоимости, происхождение товаров, содействие торговле и таможенные процедуры, а также способствует модернизации таможенного управления и борьбе с коррупцией.

В начале XXI в. таможенные органы начали сталкиваться с новыми значительными и, порой, противоречивыми требованиями, возникающими в связи с глобализацией торговли. С одной стороны, возникает потребность в эффективном обеспечении безопасности и осуществлении контроля над международной цепочкой поставок, в то время как, с другой стороны, увеличивается необходимость в упрощении процедур законной торговли.

География мировой торговли довольно сложная, меняющаяся и очень чувствительная к следующим внешним факторам:

(а) Увеличение объёмов и сложности процессов международной торговли: перед всемирным экономическим кризисом ежегодно объём международной торговли увеличивался на 8 %;

(b) Новые бизнес-модели и требования: в результате стремления к своевременной поставке товаров, незначительным объёмам товарных запасов на складах и возможности доставить товары различными видами транспорта, появились инновационные методы перемещения товаров через границы;

(с) Увеличение угроз для безопасности и организованная преступность: международные цепочки поставок являются незащищенными от их использования террористическими группами;

(d) Возникает потребность в применении новых мер по отношению к взаимодействию контрольных органов на границах и к управлению передвижением товаров через границу как часть общего процесса их поставки;

(е) Повышенные требования общества: общественность расценивает контрабанду товаров через границы, особенно контрабанду запрещенных и опасных товаров, таких как оружие и наркотики, как серьезную угрозу. Общество ожидает, что таможенные органы обеспечат соответствие товаров определённым стандартам качества и безопасности. Также существует обеспокоенность возникновением угроз для здравоохранения, фауны, флоры и окружающей среды;

(g) Рост мошенничества в сфере доходов: увеличиваются угрозы, связанные с неуплатой и уклонением от уплаты пошлин и налогов.

Все эти факторы привели к необходимости модернизации таможенного контроля во всём мире, чтобы таможенные администрации

смогли и в будущем продолжать защищать налоговые и финансовые интересы государств и национальных экономик от незаконного перемещения товаров, оказывать поддержку международной торговой системе, создавать равные условия для бизнеса, повышать национальную конкурентоспособность и защищать общество, при этом упрощая процедуры контроля для законопослушных представителей бизнеса.

Преимущества от осуществления такой модернизации огромны. Они связаны как со снижением издержек по соблюдению требований для законопослушных трейдеров, так и для самой таможенной администрации, с более эффективным и действенным выявлением поставок с высокой степенью риска, с возрастающим доверием, взаимным признанием программ и осуществляемого контроля между таможенными администрациями.

ЕВОЛЮЦІЯ УПРАВЛІННЯ МИТНОЮ СИСТЕМОЮ УКРАЇНИ В 1990–2000-Х РР.

Ченцов Віктор Васильович
Академія митної служби України

Митна система України після 1991 р. пройшла декілька етапів розвитку та реформування. Після розпуску Радянського Союзу 7 грудня 1991 р. на території ще тоді УРСР функціонувало 25 митних установ різних рангів зі 118, які діяли в СРСР. Згідно з Митним кодексом 1991 р., управлінська вертикаль організаційної структури радянської митної служби складалась з Головного управління державного митного контролю при Раді Міністрів СРСР (ГУДМК), республіканських, регіональних митниць та митниць. До речі, саме останній Митний кодекс СРСР проголосив митні органи органами дізнання у справах з контрабанди.

24 травня 1991 р. постановою Ради Міністрів УРСР на підставі Закону УРСР «Про зовнішньоекономічну діяльність» Управління державного митного контролю при Раді Міністрів УРСР було реорганізовано в Державний комітет митного контролю України. Безпосередньо Державний митний комітет України було утворено 11 грудня 1991 р. Указом № 1 першого президента України. А 12 грудня 1991 р. постановою Верховної Ради України затверджено Митний кодекс України, який набув чинності з 1 січня 1992 р. Відтоді систему органів управління митною справою утворювали Державний митний комітет України та митниці. 1992 р.

можна вважати найрезультативнішим за кількістю новостворених митних органів. Ця ситуація була спричинена тим, що після проголошення незалежності України лишилося 1402 км кордону, інфраструктура якого була нездатна працювати в умовах ліберальної економіки. Окрему проблему того часу становила відсутність внутрішніх митниць, що стримувало процеси поживлення зовнішньої торгівлі. Есього ж за рік (з 1 січня 1992 р. до 1 січня 1993 р.) кількість митних органів зросла вдвічі: митниць з 26 до 52, митних постів – зі 111 до 225, а чисельність працюючих у митних органах з 3997 до 6131 чоловіка, тобто на 65 %. Безпосередньо митна інфраструктура розвивалась відповідно до «Комплексної програми розбудови державного корону України», що діяла у 1993–2000 рр.

Стрімке зростання кількості митних органів і чисельності працівників поставило під сумнів ефективність прямої управлінської вертикалі типу «центральный апарат – митниця». Саме тому у системі управління митною справою відбулися суттєві зміни: створюються 8 територіальних митних управлінь, кожному з яких підпорядковувалися від 5 до 15 митниць. Окремі митниці залишалися митницями прямого підпорядкування. Така система управління проіснувала трохи більше 2 років. За цей час кількість митних органів зросла до 340, а чисельність працюючих на початок 1996 р. становила 17 256 чоловік. Але, як показав досвід, система управління митними органами через територіальні митні управління мала суттєві недоліки. А саме – відсутність права у територіальних управлінь здійснювати митний контроль і митне оформлення. Зазначений недолік став основною причиною реформування митного комітету в митну службу, а територіальних митних управлінь – у регіональні митниці. Реорганізована структура ДМСУ передбачала у своєму складі 10 регіональних митниць, 41 підпорядковану їм митницю та 6 митниць прямого підпорядкування. Суттєвим результатом реорганізації системи управління митною справою в Україні стало зменшення в 1997 р. фактичної чисельності працюючих у митних органах, і це за умов збільшення якісних показників на одного працівника за місяць роботи.

Управлінська вертикаль «центральный апарат – регіональна митниця – митниця» пропрацювала до 2005 р. Останніми роками реформування організаційної структури здійснюється практично щороку. При цьому наступна реорганізація розпочинається ще до завершення попередньої. У 2005 р. всі митниці виведено з підпорядкування регіональних митниць та безпосередньо підпорядковано центральному апарату Держмитслужби. На кінець року всі 49 митниць стали митницями прямого підпорядкування. У 2006 р. нагальною потребою

для подальшого розвитку діяльності митної системи України знову обґрунтовувалося реформування структури митної системи з метою покращення керованості й контролюваності митних органів. Для побудови такої системи управління було знову створено вертикальну організаційно-управлінську структуру «Держмитслужба – регіональні митниці – митниці» з урахуванням адміністративно-територіального устрою держави. Ключовим елементом такої структури було визначено регіональні митниці, а в регіональних митницях – служби координації та контролю діяльності підпорядкованих митних органів.

2008 рік відзначився новим витком реформування структури митної системи, а – відтворенням механізму управління за схемою «центральный апарат ДМСУ – митний орган». На початок липня 2009 р. діяло 45 митниць, 145 митних постів, 219 пунктів пропуску, 281 митний ліцензійний склад. Чергове системне реформування структури ДМСУ розпочалось у травні 2010 р. Вона передбачала приведення структури митних органів у відповідність до адміністративно-територіального поділу України, а також зміну статусів діючих митних органів. Таким чином, наприкінці 2010 р., у результаті проведення реформи, кількість митниць скорочено з 46 до 28, управлінський апарат скорочено на 580 працівників. Фактично нова організаційно-управлінська структура митних органів відповідає адміністративно-територіальному устрою країни та має вигляд: «центральный апарат ДМСУ – митниці – митні пости».

ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ (ДО 5-РІЧЧЯ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ ШКОЛИ- СЕМІНАРУ «ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА»)

Берковський Владислав Георгійович
Центральний державний архів зарубіжної україніки

Останнє десятиріччя значно збагатило українську науку як новими напрямками досліджень, пов'язаними як із застосуванням різних методологічних підходів та прийомів, а також зміною світоглядних традицій, так і поверненням до призабутих чи мало популярних наукових тем. У контексті розвитку вітчизняної та світової історичної науки такою мало популярною темою є історія економічного розвитку країн Центрально-Східної Європи, зокрема України.

Історіографія економічної історії України вирізняється певним дисбалансом наукових розробок. Наприклад, найбільша кількість історичних досліджень присвячена періоду XIX–XX ст. Натомість дослідження інших періодів, зокрема хронологічного відтинку до кінця XVIII ст., фактично представлені поодинокими ґрунтовними працями. Дану тезу яскраво підтверджує тематична наповненість провідного вітчизняного наукового видання «Історія народного господарства та економічної думки України» за останні 10 років. Так, з понад 330 статей економічній історії XIX ст. присвячено лише 22 %, а історії від найдавніших часів до кінця XVIII ст. – 2,5 %.

З одного боку, не останню роль в недостатній увазі дослідників до проблем економічної історії України відіграла традиція розглядати історичні події лише крізь призму політичних подій: народження та за-непаду державних утворень, зміни правлячих династій, революцій та війн, народних рухів (за Конотоповим і Сметаніною). А з іншого боку, – відсутність інтердисциплінарності у даному напрямку, коли історики, досліджуючи проблеми економічної історії, оперують понятійним та методичним інструментарієм винятково історичної науки, а економісти – економічної. Крім того, важливою складовою повноцінного аналізу та дослідження економічної складової української історії є обізнаність з досягненнями світової економічної історіографії.

Поступове перетворення українського історичного простору на простір історії політики та соціальних рухів не могло не викликати певного спротиву у науковому середовищі. Зокрема, під впливом західно- та центральноєвропейської історіографії, в першу чергу польської та французької, з початку 2000-х рр. відбувається відродження досліджень економічної історії. Фактично відбувається становлення декількох дослідницьких центрів, сформованих за регіональним принципом. Зокрема, це львівський, базований на традиціях львівської історичної школи XIX – початку XX ст., східний, де основна маса досліджень присвячена промислому розвитку регіону у XX ст., та південний, представлений ґрунтовними дослідженнями з історії одеського порто-франко та промисловості півдня України у XIX – XX ст.

Починаючи з 2004 р. відбувається формування нового центру дослідження економічної історії України – школи-семінару «Історія, торгівлі, податків та мита». Методологічне підґрунтя даного центру було закладено і сформовано на основі відомої джерелознавчої школи М. П. Ковальського. Заснована спочатку лише як одна з секцій на міжнародних науково-практичних конференціях, які проводилися Академією митної служби України у 2005-2006 рр., вже у 2007 р. вона

перетворюється на самостійний науковий захід. А з 2010 р. центр отримав свій періодичний друкований орган з однойменною назвою.

Характерно, що попри позиціонування школи-семінару на розгляді проблем торгівлі, податків та мита, практично в її рамках розглядається набагато ширше коло питань. Крім того, яскравою особливістю школи стала концентрація навколо неї дослідників економічної історії України XV–XVIII ст. Також школа-семінар визначається своїм міжнародним рівнем, зокрема залученням провідних дослідників з Росії та Польщі.

Досягнення української економічної історії за останні 10 років, інституалізація даних досліджень, врешті створення першої академічної синтетичної праці дозволяє говорити про наявність суттєвих лагун у дослідженні економіки України. Зокрема, донині під питанням залишається розробка проблеми взаємопов'язаності історії економіки, економічної історії та історії бізнесу, проблема економічної періодизації історії та історичної періодизації економіки. У цьому ж контексті важливими є питання впливу регіональної, континентальної та світової економіки на ті чи інші політичні, військові, соціальні чи культурні події, що відбувалися на теренах України.

ЗАСОБИ МОБІЛІЗАЦІЇ ФІНАНСОВИХ КОШТІВ ЯК КРИТЕРІЙ ТИПОЛОГІЇ ДЕРЖАВИ

Крестовська Наталія Миколаївна

Національний університет «Одеська юридична академія»

Державна скарбниця є неодмінною ознакою держави, що зумовило спробу класифікації держав за способом мобілізації фінансових коштів, необхідних для виконання державою загальносуспільних справ. Державою ми вважаємо політичну організацію, що володіє засобами керівництва підлеглим населенням на певній території та визнана як суверен іншими державами. Такого статусу організація публічної влади набула тільки під час формування національних економік та національних держав, але мобілізація фінансових коштів для потреб владної верхівки і меншою мірою – для потреб суспільства характерна і для публічної влади у раних соціально-історичних організамах (соціорах).

Мобілізація фінансових коштів може відбуватися за допомогою двох основних способів – застосування примусу або виконання договору. У свою чергу, примусовий спосіб має два різновиди: стягнення данини та експлуатація державою різними шляхами набутої, у тому

числі вилученої у підлеглих, власності. Отже, за способом мобілізації фінансових коштів публічні організації влади у досучасних соціорах та сучасні держави можна класифікувати на три типи:

1) данницькі. Такі системи організації публічної влади засновані переважно на грубій силі, але не виключається й мовчазна згода між владними рекетирами та підданими на основні принципу «ми у вас забираємо, що зможемо, і протягом деякого строку не чіпаємо». Саме такими були чифдоми ранньосередньовічної Європи та кочові імперії Азії. Розвинута данницька система стягнення фінансових коштів має свій локальний рівень. Керівна верхівка отримує від сюзерена території та людей-підданих для отримання данини з метою «оплати», таким чином, управлінських функцій;

2) рентні. Ці системи суспільного управління засновані на власності на ресурси, які й експлуатуються владним апаратом. Такі ресурси можуть бути природними (корисні копалини, ліси, земля) та соціальними (робоча сила, людські ресурси у найширшому сенсі слова). Походження ресурсів, якими володіє владний апарат, може бути різним – важливим є те, що управління ними та використання їх зосереджено в руках правлячої верхівки.

Рентна держава, як правило, встановлює невисокі податки: її бюджет формується завдяки ресурсній ренті. Але й суспільство, яке практично не сплачує податків, не розглядає державний апарат як найманих ним службовців. Історія рентних держав показує, що, як правило, вони слабо відповідають викликам модернізації. Так, Іспанська імперія, яка мала колосальні рентні надходження за рахунок експлуатації природних багатств Нового Світу, з кінця XVI ст. поринула в економічну та політичну кризу, наслідки якої відчуються досі;

3) податкові. Податкові системи управління властиві виключно державам, створеним в Європі та Північній Америці у ході податкових (ранньобуржуазних) революцій. Податкові держави засновані на рівноправному суспільному договорі громадян з державою на основі принципу: «Ми – тобі гроші, ти нам – безпеку». Податок, на відміну від данини та ренти, є більш гнучким на універсальним інструментом акумуляції фінансових коштів, який до того ж стимулює економічну активність індивідів. Тут громадянин управі, по-перше, очікувати від держави еквівалентних його податковим внескам соціальних послуг, по-друге, контролювати доходи та витрати створюваного його зусиллями державного бюджету, по-третє, формувати інститути існуючої на його кошти державної влади.

Загальною тенденцією розвитку систем мобілізації фінансових коштів є шлях від данницької/рентної до податкової держави, яка вия-

вилася найбільш ефективною, спроможною відповідати на численні виклики індустріальної, а згодом й інформаційної цивілізації. Вітчизняна тенденція є протилежною – від данницької до рентної держави (а по-декуди – і з поворотом на данницьку). Багаті природними ресурсами пострадянські держави існують за рахунок їх експлуатації. Українська держава, як і більшість пострадянських (за винятком країн Балтії та Грузії), які не мають відповідних ресурсів, скотилася до данницької держави, яка, «обдираючи» своїх громадян, не надає відповідних соціальних послуг, які були би еквівалентними стягуваній з них данині.

МЕТОДЫ ФИНАНСОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АНТИЧНОСТИ

Колесников Константин Николаевич
Академия таможенной службы Украины

Целенаправленное влияние государства на производство, распределение и обмен материальных благ признается экономической политикой, которая включает в себя целый ряд мероприятий административного, финансового, таможенного регулирования. Внешнеэкономическая деятельность, как составляющая экономической политики, имеет целью насыщение внутреннего рынка, удовлетворение производственных потребностей, защиту отечественного производителя и внутреннего рынка, решение фискальных задач, поддержание безопасности, разрешение каких-либо внешнеполитических задач и т.д.

Вопрос о существовании осознанной внешнеторговой политики античных государств до сих пор остаётся достаточно сложным. Многие специалисты вообще считают некорректной постановку такого вопроса по отношению к традиционным аграрным обществам, каковыми, вне всякого сомнения, являлись и греческие полисы, и эллинистические монархии, и Римская империя. Потому сознательные усилия их правительств, предпринимаемые с целью регулирования экономики, попросту отрицаются.

Исходя из того, что античные и средневековые государства, как правило, не вмешивались в процесс производства, практически не стремились его регулировать и, тем более, не собирались им управлять, считается, что внешнеэкономическая политика зародилась не ранее XVIII-XIX вв. Тем не менее, остается фактом, что античные государства

методами непосредственного административного вмешательства, таможенного регулирования, установления производственных или торговых монополий, финансового вмешательства или управления пытались решать, прежде всего, фискальные задачи и внешнеполитические проблемы, а порой пытались содействовать укреплению собственного производства. Следовательно, тезис об отсутствии в античном мире торговой политики (с её методами финансового регулирования) можно признать односторонним. Согласно Л. П. Маринович, существующие источники позволяют утверждать, что в период классики, по меньшей мере, относительно Афин такая политика имела место. Значительно более ограниченные, нежели афинские, исторические источники Северного Причерноморья также позволяют предполагать, что государства этого региона проводили собственную внешнеторговую политику, если не постоянно, то, по крайней мере, в периоды своих экономических пиков. Тира, Ольвия, Херсонес, Боспор использовали законодательную регламентацию финансовой деятельности, установление монополий на торговлю товарами определённых групп, предоставление льгот при уплате таможенных пошлин, прохождении портовых процедур, дарение права беспошлинной торговли конкретным лицам и целым государствам.

Примеры денежно-финансового регулирования известны из ольвийской практики IV в. до н. э., когда был запрещён оборот иностранных монет на территории государства. Согласно декрету Каноба, сына Фрасидаманта, (340/330 гг. до н. э.), в Ольвии закреплялось право свободного провоза через таможенную границу в обоих направлениях чеканного золота и серебра. Параллельно ликвидировались экспортно-импортные пошлины на иностранные монеты из благородных металлов, устанавливалось единое место осуществления валютно-обменных операций, провозглашался твёрдый обменный курс, отменялись пошлины с денежно-обменных операций. Причем, менять иностранные золотые и серебряные монеты дозволялось лишь на городские деньги – местную медь или серебро. Денежная реформа Каноба, как отмечал П. О. Каришковский, наряду с позитивными изменениями в денежном обращении – введением в оборот монет из неравноценных металлов (золота, серебра, меди) – создала условия для разрушения основных закономерностей финансового развития, что в дальнейшем спровоцировало возникновение экономического кризиса.

К неудачным (или преждевременным) финансовым мероприятиям в сфере торговой политики можно отнести попытку Афин унифицировать денежный оборот в пределах Делосской симмахии. Согласно т.н. Монетному декрету (449–419 гг. до н. э.), союзным городам запрещалось чеканить собственную серебряную монету и пользоваться неафин-

скими монетами, а также весами и мерами. Ольвийский декрет Каноба, младший афинского декрета где-то на столетие, в главных чертах перенимал финансовую практику первого Афинского морского союза.

Не менее эффективным, нежели финансовое регулирование, был метод непосредственного вмешательства государства в экономику путём установления монополии на продажу или иногда материальное производство определённой группы товаров. Государственная монополия предусматривала определённые средства воздействия на производителя и продавца товара для получения казной дополнительных средств, поддержания собственного превосходства в какой-либо отрасли, обеспечения собственной безопасности или же закрепления доходов за своими же гражданами. Возможность существования хлебной и винной монополий по косвенным данным фиксируется на Боспоре. Хлебный экспорт пребывал под непосредственным контролем царей, но монополизированным, в собственном смысле этого слова, он не был: говорить можно лишь о монопольной тенденции или частичной монополии. Херсонесская гражданская присяга, датируемая рубежом IV–III ст. до н. э., строго запрещает продажу «хлеба, который свозится с равнины» в иное место, кроме Херсонеса.

Одними из самых распространённых методов регулирования внешнеэкономической деятельности было упрощение структуры и уменьшение количества таможенных платежей, прогрессивное снижение экспортных пошлин и предоставление права беспошлинной торговли (*ἀτέλεια*). Такое право распространялось как на частных лиц и их объединения, так и на государства.

Наконец, необходимо упомянуть жёсткое регламентирование финансовых и торгово-обменных процедур, практиковавшееся античными государствами. Ряд советов подобного плана находим в трактате IV в. до н. э. «О перенесении осады» Энея Тактика. Впрочем, предлагаемые там стеснительные ограничения не носят постоянного характера, а предложены к использованию в период военной угрозы. Со II–IV вв. н. э. как постоянную систему Римская империя практикует жёсткий режим минимизирования прямой торговли с варварами вдоль рейнского и дунайского лимеса. Во-первых, запрещался экспорт стратегических материалов враждебным племенам, во-вторых, определялись места на границе, где варварам позволялось торговать с римлянами. Не позднее начала III в. н. э. наряду с запретом экспорта оружия, доспехов, коней, вьючных животных, точильных камней, железа, зерна, соли и всего, что могло представлять военную ценность (включая заложников), тяжелейшим преступлением объявлялся вывоз за пределы империи денег – главным образом монет из благородных металлов. Бес-

спорно, эти товары небольшими партиями контрабандой перевозились через границу. Позднее, с 370 по 375 г., к этому списку было прибавлено вино, растительное масло и золото в любом виде. С этого времени запрет налагался не только на экспорт «вероятному противнику», но и вообще всем варварам, независимо от того, находятся ли они в состоянии конфликта с империей или нет. Разумеется, все эти меры были направлены на обеспечение не столько финансово-экономической, сколько военно-политической безопасности государства.

Итак, подводя итоги, следует признать существование регулятивной внешнеэкономической функции античных государств, в частности колоний Северного Причерноморья. Среди регулятивных методов немаловажное значение имели финансовые мероприятия денежно-монетного регулирования, преобладали же, главным образом, меры административного характера, а также механизмы торгово-таможенной политики. Главными целями следует признать разрешение фискальных и военно-политических задач.

РОЛЬ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ НА СХОДІ У ПЕРІОД РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Мамонов Ілля Віталійович
Академія митної служби України

Торгівля на Сході була надзвичайно важливою у житті західного світу: для Риму вона означала військову могутність, лояльність варварів, збереження свого політичного авторитету; для варварів же стабільна торгівля на Сході сприяла класоутворенню, була каталізатором об'єднання і започаткування перших держав. Важко переоцінити результати культурно-цивілізаційних контактів зі Сходом, які звичайно ж здійснювались через торгівлю. Можливо, саме з тих часів починають свою ходу сучасні процеси глобалізації. Головною торговою «магістраллю» Сходу-Заходу був Великий Шовковий Шлях, який об'єднував торговців від Китаю до Константинополя, від Індії до кочовиків євразійського степу. Цим павутинням доріг, що прямували від «серединної землі» через землі Узбекистану, Афганістану до Ірану, Іраку і, нарешті, до Константинополя, рухалися довжелезні каравани. Після перенесення у VII ст. Великого Шовкового Шляху вони йшли через Казахстан, а далі через Грузію або Крим. Торгові судна через Індію,

аравійські порти, Червоне море також завершували своє завдання у Константинополі. Таку ситуацію ми реконструюємо, базуючись на працях В. А. Рубеля, Л. Н. Гумельова.

Рим через посередництво східної торгівлі отримував стратегічно важливі товари (шовк), якими розплачувався за службу варварів та спокій західних і північних кордонів. Перси ж, знаходячись на Великому Шовковому Шляху, через митні збори за транзит збагачували казну (оскільки вони не мали експортних товарів, роль митних зборів у долі країни була досить вагомою). Маючи вигідне географічне положення, вони скорочували обсяги і підвищували ціну шовку, чим тиснули на Рим, який був зацікавлений у значних поставках цього товару. У себе під боком перси мали не менш амбітну силу. Кочовики, не потребуючи товарів, використовували експансіоністські війни для розширення контролю над торговельними караванами. Одночасно вони були гарантом безпечної торгівлі на своїх територіях, за що согдійське купецтво «віддячувало» кочовикам золотом. Маючи договори з Візантією, вони також були зацікавлені у широкому потоці товарів до Константинополя. Китай, основний експортер стратегічного товару – шовку, використовував своє монопольне становище для економічної експансії на весь регіон. Головними торговельними центрами були китайські Чан'ань і порт Гуанчжоу, согдійські Бухара, Самарканд, Фергана, Мерв, перський Багдад і, нарешті, Константинополь. Найголовнішим товаром був, безперечно, шовк. Важливе місце у торгівлі посідали дорогоцінні каміння (нефрит, лазурит), що рухались на зустріч шовку. Серед інших товарів: рис, хутро, килими, зброя, прянощі, порцеляна.

Отже, східна торгівля у цей період являла собою дуже важливе і багатогранне явище. Залежність Заходу від стабільного імпорту товарів азійського світу створювала умови особливо потужної культурної інтеграції, економічне життя сприяло небаченому розвитку дипломатичних відносин, міжцивілізаційних контактів. Можна сказати, що у цей час «увесь світ знає увесь світ». Торгівля якісно розвивалась, модернізувалася торгова інфраструктура, збільшувався товарообіг, розширювався асортимент, активно використовувалися заходи митно-тарифного та нетарифного регулювання торгівлі. Існування вільноконвертованих монет та паперових банкнот, витіснення римської системи чисел арабською, утворення «протогільдій» торговців також свідчить про значний розвиток торгівлі. Не останню роль у цьому процесі відігравали скандинави, які, стоячи буквально на перехресті двох торговельних магістралей, жорстко захищали безпеку і розвиток торгівлі у регіоні, «побічним» ефектом якої стало становлення і розквіт слов'янських держав.

ГОЛОВНИЙ НАПРЯМ ЕКСПОРТУ ТОВАРІВ ІЗ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТОРГІВЕЛЬНИМ ШЛЯХОМ «ІЗ ВАРЯГ У ГРЕКИ» ЗА ДАНИМИ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ ДОБИ РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Краснікова Ольга Вікторівна

Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка

1. Найбільш раннім за часом свого походження документом, де міститься повідомлення про торгівлю шляхом «із Варяг у Греки» є описання одного із двох великих торгівельних маршрутів купців-русів, які містяться у творі «Книга шляхів і царств» арабського автора другої половини IX століття Абу ал-Касима 'Убайдаллаха ібн 'Абдаллах ібн Хурдазбіга. Наукова цінність цього описання полягає у тому, що в ньому наведений перелік тих експортних товарів, які постачала Київська Русь до володінь Візантійської імперії.

2. Втім, у даному документі згадується лише про те, що маршрут купців-русів пролягав до «Румійського моря», де «правитель Візантії» стягував з них «десятину», тобто торгівельне мито. У зв'язку з цим виникає питання про кінцевий пункт постачання експортних товарів із Київської Русі до володінь Візантійської імперії, де мала знаходитися митниця / δεκατηστήρια / візантійців.

3. Згідно з повідомленням візантійського автора середини X століття, імператора Константина VII Багрянородного, руські купці плавали від гирла Дніпра Чорним морем у двох напрямках, а саме уздовж північного узбережжя Чорного моря на південний схід, до володінь Візантійської імперії у Південно-Західному Криму, та через західно-чорноморське місто-порт Месембрію (сучасне місто Несебір в Болгарії) до столиці Візантійської імперії. Із описання морського торгівельного маршруту, що пролягав від міста-порту Таматарха до Константинополя уздовж північного, західного, і північно-західного узбереж Чорного моря, що містяться у творі «Розвага стомленого у мандрах по світу» арабського географа XII століття Абу 'Абдаллаха Мухаммада аш-Шаріф ал-Ідрісі, виявляється, що селище Олеше, розташоване поблизу від гирла Дніпра, означене двома назвами, а саме «Муліса» та «Ліски». Подвійність назви цього населеного пункту пояснюється тим, що в ньому збігалися два торгівельні маршрути, а саме морський і річковий, тобто шлях «із Варяг у Греки».

4. Вирішення питання про те, у якому саме напрямі транспортувалися від Олешя Чорним морем експортні товари із Київської

Русі – на південний схід до володінь Візантійської імперії у Південно-Західному Криму, або уздовж північно-західного і Західного узбережжя Чорного моря до Константинополя, можливе при урахуванні семантики гідроніму «Румійське море». У творі Ібн Хурдазбіга названим гідронімом означається водний простір, та частина водного простору Середземного моря, що прилягала до середземноморських володінь Візантійської імперії, насамперед Егейське і Мармурове моря. Отже, сплачувати мито «правителю Візантії» купці-руси могли лише після того, як вони сягали місцевості, що була наближена до Мармурового моря, яке вважалося Ібн Хурдазбігом за північну частину «Румійського моря». Тому «δεκαετηρία» візантійців мала знаходитися саме у місті Константинополь, що розташовувалося на березі протоки Босфор, яка сполучає Чорне та Мармурове моря.

5. Підтвердженням даного міркування є повідомлення, що міститься у творі «Antapodosis», написаному під 963 рік єпископом Ліутпрандом Кремонським. Зокрема, згаданий автор повідомив, що митники Візантійської імперії здійснювали ревізії кораблів, які знаходилися в порту Константинополя. При цьому, згідно з митними правилами Візантійської імперії, іноземні купці були зобов'язані зберігати привезені ними товари в державних складах.

6. Доцільно також зазначити, що текст русько-візантійської угоди від 907 року, яка була укладена під час життя Ібн Хурдазбіга, регламентує умови тривалого пробування в Константинополі як послів, так і купців із Київської Русі. Даний факт свідчить про те, що відвідування руськими купцями столиці Візантійської мали постійний характер. Отже, ґрунтуючись на висловленому, можна вважати, що кінцевим пунктом торговельного маршруту руських купців шляхом «із Варяг у Греки», міг бути саме Константинополь. Надалі певна частина експорту Київської Русі транспортувалася через протоку Дарданелли до басейну Середземного моря. Втім, на названому торговельному маршруті визначну функцію відігравали не руські, а венеціанські купці.

ГРОШОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОРГОВЕЛЬНО-ВІЙСЬКОВИХ КОРПОРАЦІЙ ПІВНІЧНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ VIII–XI СТ.

Виноградов Геннадій Миколайович

Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара

1 Тривала дослідницька традиція та стан сучасної історичної науки дозволяє впевнено вважати апріорним твердження про функціональну активність норманів протягом VIII – середини XI ст. насамперед в північних та східних регіонах Європи не тільки в військово-завойовницькій сфері, але і в царині торгівлі та грошового обігу. Неважко помітити, що саме в класичну «еру вікінгів» (між 793 та 1066 рр., тобто нападом норманів на монастир Св. Кутберта на о. Ліндісфарн біля північно-східних берегів Англії та битвою біля Гастінгса) безпрецедентно швидкими темпами утворюється ефективна трансконтинентальна євразійська (включаючи також північні регіони Африки) система торговельно-грошових відносин, у формуванні та розвитку яких чи не найбільш активну роль зіграли саме нормани. На перший погляд може здатися парадоксальним, але вихід останніх на історичну арену співпав з початком насичення ринків практично усієї Європи, західної та центральної частин Азії, а також півночі Африки насамперед сріблом з копалень Багдадського халіфату (переважно у вигляді так званих куфічних дірхемів, саме які за допомогою норманів «обслуговували» фінансові потреби Північної та Східної Європи), яке тільки з другої половини 60-х рр. X ст. почало повільно поступатися європейському сріблу у зв'язку з вичерпаністю східних та початком розробки копалень у німецькому Раммельсберзі на континенті та кількох у Англії. Крім того, з другої половини XI ст., після відчутної кризи, причина якої залишається до кінця незрозумілою, спостерігається корінна перебудова торговельно-фінансових відносин як в рамках християнської цивілізації, так і у відносинах останньої з ісламською та іншими культурами. В історичній науці і до сьогодні залишається нерозв'язаним питання про зазначений часовий збіг; більшість авторів або взагалі не звертається до даної проблеми, зосереджуючись на численних складних та дискусійних прикладних питаннях, або, у кращому разі, просто констатує синхронність норманської військово-комерційної активності та процесів формування, без перебільшення, першого глобального світового фінансово-торговельного ринку.

2. Оскільки норманська проблематика в цілому та її військові, політичні, соціальні й інші аспекти активно розробляється вже протягом тривалого часу і постійно поповнюється кваліфікованими дослідженнями, науковці свідомо не уникають цікавих дискусій та здійснюють концептуальні прориви. Тільки в рамках тематики, сфокусованої навколо комерційної діяльності вікінгів та грошового обігу в Північній та Східній Європі звертають на себе увагу класичні твори М. Стенбергера, Х. Хольста, Б. Харда, К. Рандсборга, П. Соєра, О. Прицака, Т. Нунена, В. Яніна, М. Сотнікової, В. Потіна, Г. Лебедева, О. Назаренка та інших. Ми зосередимося на характеристиці кількох помічених лакун, а також на формулюванні та обґрунтуванні низки гіпотез стосовно нерозв'язаних питань. Насамперед, як вже зазначалося, і до сьогодні не знайшов переконливого пояснення безпрецедентно швидкий процес виходу вікінгів на європейську (і не тільки) військову та торговельну арену, коли ще недавні дикуни демонстрували неабияку обізнаність в особливостях географії та військових можливостей регіонів з тривалою цивілізаційною традицією, швидко переходили від суто військових справ до комерції, чудово орієнтуючись в питаннях торгівлі, фінансів, швидко адаптуючись до європейської соціальної та політичної інфраструктури. Більше того, саме нормани виступили основними агентами прискореного поширення аббасидського срібла та багдадських дірхемів, що, зрозуміло, не могло бути випадковим з огляду на велику відповідальність та ризикованість фінансових операцій в цілому, а на Сході та Півночі Європи зокрема. Висловимо припущення, що вікінгів, так би мовити, не зіпсованих цивілізацією, могли спровокувати до активності та забезпечити необхідною інформацією, як мінімум, дві зацікавлені сили: з одного боку, Візантія, яка протягом VII–VIII ст. докладала неабияких зусиль до зміцнення християнської цивілізації, в тому числі й в економічно-фінансовій сфері, в боротьбі з молодію ісламською цивілізацією, для чого вікінги мали спровокувати активізацію розвитку європейського ринку для ефективного протистояння ісламу, котрий швидко завойовував традиційно християнські духовні та політичні центри; з іншого боку, Багдадський халіфат, і як довготривалий монополіст монетного срібла, і як основна русійна сила ісламу. Останній з метою демонстрації власних переваг в економічно-фінансовій сфері (з середини VII ст. між двома віросповіданнями почала панувати атмосфера чесного протистояння) об'єктивно міг би активно залучати норманів через агентурну мережу з арабських та єврейських купців для явного та прихованого контролю над християнством, особливо після згоди Хозарського каганату в середині VIII ст. на ісламізацію Волзької Булгарії, котра, як добре відомо, надовго стала не тільки тран-

зитом між Північною Європою та ринками Азії, але і крайньою східною складовою горизонтальної трансєвропейської торговельно-фінансової мережі. Отже вікінги ідеально підходили для обох сторін для використання в якості своєрідного експериментального майданчика, чим до певної міри можна пояснити і їх активне залучення до створення ефективної торговельної мережі з використанням фінансових важелів на основі срібла, якого за сучасними підрахунками було залучено норманами у обсязі бл. 1,5 тис. тонн.

3. Гіпотетично можна також стверджувати, що у час, коли більшість грошей зберігалися у численних скарбах в якості «срібного запасу», а не ходила готівкою, свідченням прогресивності навіть за сучасними мірками є використання вікінгами великої грошової маси переважно віртуально, на рівні розписок чи усних домовленостей, для чого вони мали бути проінструктовані кваліфікованими спеціалістами.

ФОРМИ КНЯЗІВСЬКОГО ВІДКРИТОГО ТА ЛАТЕНТНОГО ПРОТЕКЦІОНІЗМУ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ РУСІ (X – ПЕРША ПОЛОВИНА XI СТ.)

Оленченко Олександра Володимирівна

Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара

Аналіз історіографічних студій дає змогу побачити, що у переважній більшості досліджень до сьогодення включно приділяється увага фактичному матеріалу, зафіксованому у письмових джерелах. Спроби ж сформулювати питання до джерел з метою пошуку закодованої інформації, що у символічній формі відбилась у джерелах, зустрічаються досить рідко.

Порівняно мало звертається уваги на роль князівської верстви, на її сприяння та підтримку зовнішньоторговельних зносин, оскільки, окрім текстів русько-візантійських договорів I половини X ст., фактично підтверджених фактів участі князів та керівних структур Русі й Візантії у вказаній діяльності ми не знаходимо. Тобто, зазначені договори, що уклалися на етапі становлення Русі як держави, засвідчують як рівноправність країни, так і роль торговельних відносин у становленні зовнішньополітичних контактів та торговельних відносин (про що свідчить чітка регламентація прав, привілеїв та обов'язків купецтва у договорах). На нашу думку, є підстави стверджувати, що означені до-

говори у подальшому бралися як прецедент для укладання та налагодження аналогічних зносин з іншими країнами.

Не потрібно забувати, що для ефективних зовнішніх контактів будь-якої країни, Русі зокрема, послуги купців мали подвійне навантаження: по-перше, вони виконували суто торгівельну функцію, а по-друге, широко залучалися як агенти, розвідники, передавачі пошти; купці попередньо домовлялися про візити на офіційному рівні, шлюби. Вище вказане свідчить про відкриту форму підтримки торгівлі та захисту з боку князівської верстви. Але й до сьогодні дослідники обійшли увагою форми латентного протекціонізму. Безсумнівно, беззаперечних доказів його існування навести неможливо, але з точки зору логіки та здорового глузду наявність латентного протекціонізму є зрозумілою. Рівень гіпотетичності припущення підвищується й за рахунок відсутності інформації у джерелах, яка могла б підкріпити наше твердження. Але за допомогою порівняльно-історичного методу та сучасного інструментарію історика можемо провести аналогії із випадками в інших країнах у той самий хронологічний відрізок.

Так, до прихованого протекціонізму можемо віднести наступний хрестоматійний сюжет: наймання варягів на службу – скоріш за все, кошти на їх утримання йшли із князівської скарбниці. У Новгороді їх утримувала місцева купецька верства, тобто, бачимо, що вищі верстви давньоруського суспільства були зацікавленні у наданні належної охорони та прав людям, які займалися торгівельним “бізнесом”. Також обурення з боку еліт це не викликало, оскільки варяги мали своїм обов’язком й супровід торгівельних купецьких караванів.

РОЗГЛЯД ДАВНЬОРУСЬКИМИ СУДАМИ ТОРГІВЕЛЬНИХ СПРАВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ)

Ромінський Євген Вікторович

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Особливості судочинства у спорах між торговими людьми у Давній Русі й особливо між купцями з різних країн на сьогодні залишаються вкрай слабо дослідженими у вітчизняній науці. Це зумовлено як обмеженістю джерельної бази, так і взагалі відносно незначною кількістю наукових праць з історії правового регулювання торгівлі та судочинства у Київській Русі.

Основними джерелами інформації про порядок розгляду торгівельних справ княжими судами є ряд міжнародних договорів, укладених у X–XIII ст., а саме: договори Київської Русі з Візантією 911 та 944 рр., договір Київської Русі з волзькими болгарами 1006 р., договір Новгороду з Готським берегом та німецькими містами про мир, про посольські та торгові зносини та про суди, датований 1191-1192 р., проект договору Смоленська з Ригою та Готським берегом, датований початком XIII ст., договір Смоленська з Ригою та Готським берегом 1229 р., договір Новгороду з Готським берегом, Любеком та німецькими містами про мир та торгівлю 1262 р., договір князя Полоцького і Вітебського Герденя з Ригою та Готським берегом 1264 р., договір Полоцького князя Ізяслава з Ригою, Готським берегом та Любеком 1265 р. та договір Новгороду з Любеком та Готським берегом про торгівлю і суд 1269 р. тощо.

Не зупиняючись на переказі їх змісту, охарактеризуємо основні правові норми, що регулювали порядок розгляду торгівельних спорів:

1) спори між купцями мали розглядатися за місцем виникнення такого спору. Лише в договорах Риги з Полоцьком 1264 р. та Вітебськом 1265 р. передбачалося, що суд має відбуватися за місцем проживання позивача;

2) справи за участю торгових людей мали розглядатися в найкоротші строки і обов'язково завершуватися в межах відповідної торгівельної каденції (літньої чи зимової). У тих випадках, коли це було неможливо, іноземний купець-«сутяжник» міг вільно виїхати в свої землі, і справа розглядалася б пізніше, або за участі останнього, або інших торгових людей, котрі виступали б як його представники;

3) повторне звернення до іншого суду не допускалося, як і можливість повторного звернення до того ж суду іншими суб'єктами у тій самій справі: «суженого не посуживати» лаконічно визначають договори;

4) договори XIII ст. суворо забороняли вирішення спорів між русами та іноземними торговими людьми шляхом судового поєдинку;

5) під час розгляду справ про банкрутство суд мав, у першу чергу, задовольняти претензії торгових людей з інших країн, а вже потім йшли кредитори, які проживали в тому ж князівстві, що й банкрут;

6) за матеріалами договорів чітко простежується еволюція персонального складу послухів (співприсяжників та поручителів) у таких справах. Так, у договорах Русі з Візантією та у договорі Новгороду 1191-1192 р. послухи могли бути представниками тієї ж «землі», що й купець, за якого вони присягають. Однак, у договорах XIII ст. вже

вимагається, аби послухами були представники обох «земель»: як руси, так і «німці».

Отже, можна сформулювати низку висновків. По-перше, княжа політика щодо підтримання купецького стану та сприяння розвитку міжнародної торгівлі зумовила встановлення максимально простого та швидкого порядку розгляду судових спорів з іноземцями. По-друге, встановлювалися перешкоди для довгострокових судових «тяжб», у тому числі заборона повторного розгляду справи. По-третє, значною мірою регулювання судового процесу у таких справах було спрямоване на забезпечення фактичної рівності сторін, для чого іноземцям, як таким, котрі знаходилися поза межами своєї громади і відповідно були менш захищеними, надавалися певні преференції.

МОЛДАВСЬКИЙ ТОРГОВИЙ ШЛЯХ У XIV–XVII СТ.: ТОРГІВЛЯ, ТОВАРИ ТА МИТА

Огуй Олександр Дмитрович

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича

Аналіз молдавських грамот Олександра Доброго від 8 жовтня 1408 р., Штефана від 18 березня 1434 р., Петра III Арона від 29 червня 1456 р., Штефана III 1460 і 1463 рр., торгових генуезько-молдовських документів Банка св. Георгія 1457–1475 рр. та ін. дозволяє визначити як торгові шляхи, так і мита на основні групи товарів, які пройшли через територію Північної Буковини в 1370–1400; 1400–1450; 1500–1550; 1550–1600; 1600–1660 рр.

1. Торгівля останньої чверті XIV–XV ст.

1.1. Торгові шляхи. За документами XIV–XV ст. (особливо «Оуставіцтво» 1408 р.), у період нового піднесення міжнародної торгівлі в останній чверті XIV ст. замість небезпечного «татарського шляху», що проходив від торгового союзу Ганзи по «Високій дорозі» до Кракова, Львова, а потім через Золочів, Тереховлю, Кам'янець-Подільський, Білгород і Перекоп в Кафу землями, контрольованими татарами, утвердився новий «молдавський» (*Via valahica*). Він прямував через Молдавське князівство (1349 р.), котре взяло (завдяки зручному розташуванню) участь у міжнародній транзитній торгівлі між Південним Сходом і Північним Заходом. Шлях проходив з Праги (Вроцлава, Познані, Гданська) через Краків, Львів, Бібрку, Рогатин, Галич, Коломию, Чернівці (або Хотин), Серет, Сучаву, Яси, Білгород до

генуезької Кафи (далі на південь і схід до Індії) або на Кілію (в гирлі Дунаю) і по суші на Константинополь. Оволодіння портами Білгородом (1399) і Кілією (1412) дозволило Молдові (під протекторатом Польщі) контролювати через 15 митних пунктів (у т.ч. 2 на Північній Буковині) важливу ланку торгового шляху Європи.

1.2. Товари: основні групи. Транзит склали т.зв. люксові «східні», «татарські» або «заморські товари»: шовк, камка і тебенка (для оббивки сидел); прянощі і спеції (перець, імбир; чебрець: кмин і ладан; грецький квас: лимони), які давали завдяки їх високій вартості при малій вазі значні прибутки. З північного напрямку зі Львова надходило: (1) сукно, (2) «покупні речі»: штани, пояса, шапки (1408); серпи, ножі, коси (з 1460 р.); односторонні корди і мечі, (3) «циновні речі»: миси, глечики, «плужні заліза» і лемеша. У південному напрямку, з Молдавії в Кафу надходив інший товар: (1) подільське зерно, (2) мед і віск, (3) вичинені шкіри; (4) невільники (ціною від 30 до 150 дукатів) та ін. Загальний прибуток Молдові від торгівлі за мита становив протягом століття відносно близькі суми: від 1000 срібних рублів на рік у 1390-х рр. і 50 тис. золотих дукатів на рік в 1450-х рр.

2. Торговля і особливості грошового обігу в XVI ст. Зміна торгових акцентів. Давня колоніальна торгівля, що проходила молдавським шляхом з Південного Сходу (Константинополя та ін.) до Європи, поступила в XVI ст., завдяки відкриттю морського шляху до Індії, Португалії, що стала поставляти прянощі морським шляхом з Індії в Гамбург і Гданськ. Завоювання турками Кафи (1475), і втрата Молдавією портів Кілія і Білгород (1484) катастрофічно зменшили товарообіг Молдавським торговим шляхом (Сучава, Львів, Краків), застосування якого (в умовах контролю Туреччиною) втратило перспективи для європейської транзитної торгівлі вже в кінці XV ст.

На початку XVI ст. Молдавський торговельний шлях отримав, однак, добрі шанси для нового, експортного застосування, оскільки з середини XV ст. відбулися істотні зміни в харчовому раціоні Європи, спустошеної «чорною чумою» 1343–1350-х рр. Оскільки поліпшення раціону м'ясом призводило до зменшення захворювань, то в 1400–1450 рр. різко зросла потреба в споживанні м'яса, що стало дефіцитом. Завдяки дешевим споживчим цінам на м'ясо в Молдавії, за активної участі південнонімецького капіталу (до кризи 1557 р.) посилювалася торгівля з князівством (через Польщу). Звідси почався імпорт великої рогатої худоби на забій. Її поставки, що склалися в 1475 р. 2000 голів, досягли 10 тис. голів у 1510-х рр., 21 тис. голів у 1530–1560-х рр., 30 тис. голів у 1580-х рр. Цей аспект торгівлі, що приносив від 1/10 до 2/3 державних прибутків, став для Молдавії дуже інтенсивним з 1530-

х рр. і досяг свого апогею наприкінці XVI ст. У 1590-х рр. козацькі походи ослабили торгівлю, а козацькі війни 1648–1660-х рр. призвели до перенесення торговельного шляху до Трансільванії, що підірвало економіку Молдавії.

МИТНА ІНФРАСТРУКТУРА СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КАМ'ЯНЦЯ

Чорний Валерій Борисович
Академія митної служби України

Упродовж усього історичного періоду Подільська земля була немовби буферною, прикордонною зоною між народами й державами, релігіями й цивілізаціями. А сам Кам'янець – великим торговельним перехрестям між Сходом і Заходом, країнами Півдня й Півночі, де тісно переплелися долі і культурна спадщина багатьох народів: українців, поляк, литовців, німців, євреїв, турків, вірмен.

Переважає більшість історичних подій, пов'язаних з Кам'янцем, підкріплюються археологічними, писемними джерелами. Саме останні, до яких відносяться публічно-правові або так звані нормативні документи, приватноправові, акти справочинства, статистичні джерела, а також наративні – літописи, хронічки, хронографи, щоденники, мемуари, графічні джерела, – є найціннішими для вивчення історії митної справи, яка була, є і ще довго слугуватиме найголовнішим інструментом регулювання зовнішньої торгівлі.

Митній справі у Подільському краї, зокрема у Кам'янці, істориками різних поколінь було приділено певну увагу. Історія митно-правових відносин та зовнішньої торгівлі цікавила М. Владимирського-Буданова, А. Кримського, Я. Дашкевича, В. Григоряна, М. Бжишкяна, В. Гурського, А. Задорожнюка, М. Петрова, А. Фішера та багатьох інших. Однак, спеціальних робіт, які б у повній мірі розкривали дане питання, на сьогоднішній день в українській історіографії немає. Найбільше до цієї проблеми долучались М. Грушевський, М. Любавський, П. Клепатський, О. Халецький, М. Довнар-Запольський, Г. Боряк, а також подільські дослідники Ю. Сіцінський, В. Отамановський, В. Гульдман, які окреслили загальні риси митного регулювання у даному регіоні.

Зважаючи на те, що історія митної справи на Поділлі, як і на території всієї України ще недостатньо досліджена, запропонована робота має своїм завданням глибше висвітлити загальну картину митної

справи Подільського краю, і зокрема Кам'янця. Автор ставить за мету розкрити та обґрунтувати взаємозв'язок історичних подій та соціально-економічних процесів, що пов'язані з митною справою.

Посилаючись на Супрасльський літопис, можемо стверджувати, що з приходом на Поділля братів Коріатовичів розпочалася досить помітна урбаністична та фортифікаційна діяльність, яка мала надзвичайно велике значення і для організації митної справи.

Оскільки однією із основоположних умов започаткування митної справи в тому чи іншому регіоні є поява державних утворень, нижньою хронологічною межею слід визначити час входження Поділля до складу Великого князівства Литовського. Предметом дослідження є грамоти, привілеї, договори, листи-підтвердження, які виходили з великокнязівської канцелярії та мають безпосереднє відношення до митної справи.

Взявши за основу працю Н. Молчановського «Очеркъ известій о Подольской земле до 1434 года», можемо за точку відліку початку організації митної справи та зовнішньої торгівлі взяти 1372 р. Адже саме тоді було видано грамоту краківським купцям на вільну торгівлю з Поділлям. Хоча між вченими точиться полеміка про автентичність цього документу, автор даної статті також схиляється до вказаної дати. Другий документ, укладений Олександром Коріатовичем у 1375 р., підтверджує «...*право вольного торгоа съ Подольемъ*», який має для Кам'янця надзвичайно важливе значення. Адже ще до отримання магдебурзького права, яке розкривало великі можливості для організації зовнішньої торгівлі та митної регламентації за європейськими зразками, Кам'янець утвердився як потужний торговельний осередок, що зв'язував торгівлю західних країн з південними країнами Великого півмісяця (Туреччина, Сирія, Іран). На підставі привілею короля Людовика від 1375 р. Кам'янець зміг розширити свої права на складські приміщення (*Stapelrecht*) і докорінно змінив всю торгівлю Південної Русі з німецькими та польськими містами. Саме завдяки цьому актові змінились напрямки зовнішньої торгівлі у другій половині XIV ст. До торгового шляху з півночі до Татарії і Криму, які проходили через Володимир, Луцьк, Київ, приєднався шлях через Поділля, яке на той час підтримувало досить жваві відносини з Молдовою та Валахією.

Господарюючи на Поділлі, Вітовт будував у т.зв. Татарській смузі, що відділяла Поділля від «поганського краю», фортифікаційні споруди, які також давали можливість здійснювати контроль за організацією зовнішньої торгівлі на північному берзі Чорного моря. До переліку замкових споруд того часу, які належали до Поділля Н. Молчановський відносить Кременчук, Упек, Гербеддів Ріг, Мишурин Ріг, Баргунь,

Тягин, Вінницький, Брацлавський замки. Саме в цих замкових спорудах Вітовт «...успраиваль митниці», тобто щось подібне на внутрішні митниці, в яких були облаштовані складські приміщення для зберігання транзитних товарів. Це підкреслює те, що митна справа, а також транзитна торгівля перебували під безпосереднім контролем князя, який визначав і встановлював різного роду розміри мита.

На Поділлі багато міст і містечок перебували у приватній власності магнатів. Відтак, регламентація митних відносин у них обумовлювалась приватними потребами. Тут збирання мита віддавалась на відкуп на визначений термін за відповідну суму

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ МИТНИХ ВІДНОСИН У ВИДАННІ «УКРАЇНСЬКІ ГРАМОТИ XV СТ.»

*Дячок Олег Олександрович
Академія митної служби України*

У 1965 р. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР у серії юридичної літератури «Пам'яток української мови XV ст.» видав том «Українські грамоти XV ст.», підготовку текстів якого здійснив В. М. Русанівський. Він же написав вступну статтю і коментарі. Збірка, значна частина документів якої була опублікована вперше, адресувалась мовознавцям. Однак, вона містить чимало джерел з історії митних відносин.

В універсалі (№ 1) Олександр, князь і дідич київський, серед іншого підтверджував надання церкві св. Миколая у Києві й отцям св. Домініка помірному мита. Писар, який вносив копію до збірки XVIII або XIX ст., датував її 1401 р., тоді як у самому тексті зазначено 1411 р. У коментарі ж звертається увага на мовні особливості й наявність полонізмів, що дає змогу віднести документ до пізніх фальсифікатів.

В описі міста Кременця від 1480 або 1484 р. (№ 14), внесеного до 4-ї книги Литовської метрики, зазначено, що «*мыта при(у)де(т) копъ з два(д)цать На годъ*». Очевидно, це мито, що йшло на потреби замку.

Значно інформативніший для нашої теми документ (№ 15) також з 4-ї книги Литовської метрики. Це – лист короля Казимира старості луцькому і маршалкові волинському Петру Яновичу від 30 травня 1487 р. про передачу луцького мита в оренду на три роки Шахнові Пегоховичу і Сенькові Момотливому. Строк оренди традиційний – три роки. У документі вказано терміни «вчинення лічби», тобто подання

звіту, та відповідні суми, які мали сплатити орендатори. Крім грошей, вони мали дати королю товари і коней. Наказувалось, щоб ніхто впродовж року не міг отримувати виплати з луцького мита, *«нижли кому в ни(х) дамо на истраву»*. Староста мав надавати митникам допомогу, *«ажъбы мыто нашо не понижалоса»*. Однак йому заборонялося втручатися у справи стягнення мита і промита. Також король зазначав, що винен вказаним орендаторам певні суми грошей і це має бути враховано при остаточному розрахунку.

26 травня 1489 р. король Казимир писав з Радомля намісникові гродненському кн. Олександру Юрійовичу та намісникові мерецькому Михайлу Мартиновичу, що віддав в оренду на два роки (строк, що встановлювався порівняно нечасто) гродненське мостове та мерецьке почопне і помірно гродненському міщанину Єнькові Яцковичу та його синам Іцхаку й Мошею. Щороку вони мали сплачувати по сто сорок угорських золотих: однаковою сумою на Різдво та св. Яна. Князеві Олександру наказувалося не «вступати» в мито і промито, але всіляко сприяти його стягненню. Зокрема, він мав заборонити («заказати») користуватися будь-якими перевозами, а переправлятися через ріку лише мостом. Як і два попередні документи, цей міститься у 4-й книзі Литовської метрики.

Досить важливим для дослідження митних відносин є добре відомий науковцям лист молдавського воєводи Олександра від 8 жовтня 1408 р., яким надавався привілей на право вільної торгівлі у Молдові львівським купцям і встановлювався митний тариф на різноманітні товари. Слід звернути увагу на право складу в Сучаві, столиці князівства: *«...а поставы сукна имають ихъ продати на искладъ оу сочавѣ. а оу нашихъ торгохъ не имають волю продати ихъ»*. Заслуговує на увагу й такий аспект. Якщо хто-небудь купив худобу, то мав сплатити мито лише у місці купівлі і ніде більше. Для цього він мав узяти документ – *«печать w(m) мытника»*.

Воєвода Петро 15 січня 1456 р. надав привілей львівським купцям на вільну й безперешкодну торгівлю в Молдавській землі. Зокрема, жодної шкоди їм не мали чинити митники. Також підтверджувалось виконання листів, наданих раніше львів'янам попередніми правителями.

3 липня 1460 р. воєвода Стефан Великий підтвердив привілей львівським купцям на вільну торгівлю, отримані раніше від покійного його дядька («оуика») Стефана. Документ містить детальний тариф мита від різних товарів, яке мали сплачувати у Сучаві, Ясах, Лапушні, Білгороді, Тягині, Романові, Бакові, Бані, Молдавиці, Дорогуні, Чернівцях, Хотині. Як і в документі від 8 жовтня 1408 р., вказувалось, що привезене сукно має бути продано на склад в Сучаві і що мито від

придбаної худоби має сплачуватися лише за місцем купівлі, де належить взяти відповідний документ. Цим листом львів'янам надавалося право тримати торговий дім у Сучаві без права мати у ньому корчму, ятки чи бровара.

Грамотою від 14 квітня 1411 р. молдовський господа Олександр надав мито на р. Молдовиці, нижче села Довгопілля, монастиреві Благовіщення Пресвятої Богородиці. А 5 квітня 1448 р. правитель Петро звільнив від податків на користь господаря, включаючи сплату мита, мешканців сіл, які належали Побратському монастиреві: Репчичани, Радовці, Доброчинеші, Баланеші, Давидівці, – а також власників пасік у Радовцях, Русонешах, Високій. «...коли прїїде(т) ме(д) и жито нашого монастырѣ w(т) побратѣ. на цицорин(н) бро(д). щобы превозници. превозили его без никоторого машканїа. ани мыто. ни броднину на ни(х) оузати», – говориться в документі. Бродниною називалось мито, яке брали з купців за перехід річки вбід. 22 січня 1472 р. воєвода Стефан надав право безмитного ввозу риби на двох мажах з будь-якого міста Молдавії Воронежському монастиреві.

У додатку вміщено лист воєводи Влада від 8 вересня 1440 р. про право українських, польських і молдавських купців вільно вести торгівлю в угро-влахійській землі, сплативши «правое мито».

ЕКОНОМІКА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ З КІНЦЯ XV ДО СЕРЕДИНИ XVII СТ.: ПРОБЛЕМИ ХРОНОЛОГІЇ

Берковський Владислав Георгійович
Центральний державний архів зарубіжної україніки

Аналізуючи досягнення вітчизняної історичної науки на ниві вивчення історії України періоду XV–XVII ст. необхідно констатувати, що, незважаючи на активне використання українськими вченими доробку світової історичної науки, надалі відображення історичного процесу відбувається лише на подієвому рівні. Прив'язка історії лише до політичних і соціально-релігійних явищ та часткове ігнорування природно-географічного та соціального рівня (за Ф. Броделем) призвело до певної міри однобокого висвітлення тих чи інших процесів, які мали безумовний вплив на формування українського суспільства. У цьому контексті не можна не відзначити зростання зацікавлення істориків таким складним та багатовимірним напрямком історичних досліджень,

як економічна історія, що було викликано актуалізацією використання сучасних історичних методів та прийомів, активним входженням у професійний історичний обіг методів інтердисциплінарних досліджень. Поява низки важливих статей, монографій та колективних праць енциклопедичного характеру яскраво свідчить про відновлення зацікавлень в галузі історії господарства та його впливу. Щоправда, знаходячись в тій чи іншій мірі під впливом старої історіософської парадигми, дослідники економічної історії тяжіють до описування подій з точки зору впливу на них політичних та соціально-релігійних явищ, а не навпаки. Зокрема, подібна ситуація спостерігається щодо періодизації розвитку економіки окремих українських теренів в період XV–XVIII ст.

Періодизація економічної історії неодноразово потрапляла до сфери зацікавлень провідних вчених-істориків та економістів і, відповідно, має значну й ґрунтовну історіографічну базу. Однак, суттєвою вадою усіх теорій та гіпотез щодо членування економічної історії є її розгляд в світовому масштабі. Зокрема, кожна з відомих моделей економічних періодів, від трьохстадіальної моделі Гільденбрандта-Бюхера чи формаційної марксизму до історико-хронологічного підходу, базується, передусім, на використанні загальносвітових чи загальноєвропейських тенденцій без врахування регіональної специфіки розвитку окремих теренів. Це, у свою чергу, не дає можливості зрозуміти реальну обумовленість кожного історичного етапу, його співвідношення з певним рівнем суспільного та культурного розвитку, визначити самотність кожного окремого періоду розвитку.

У цьому контексті слід зазначити, що для вітчизняної історичної науки є характерним застосування історико-хронологічного підходу, базові основи якого були закладені ще у працях істориків XIX ст. і який знаходився під суттєвим впливом польської історіографії. Як результат, відображаючи історичний процес XV–XVII ст. дослідники застосовують хронологічні рамки, розроблені Й. Лелевелем (1374–1795 рр. як час «шляхетської вольності»), М. Бобжинським (1505–1795 рр. як «нова доба») або С. Кутшебою (1374–1569 та 1569–1763 рр.). Тобто ті рамки, які базуються на знакових рисах політичного, юридичного чи соціального розвитку Корони Польської та Речі Посполитої. Крім того, масового використання дістали також принципи періодизації, розроблені радянськими вченими на основі марксистської ідеології (1370–1492/1505, 1505–1573, 1573–1648, 1648–1740 рр.) і дещо модернізовані з огляду на територіальну специфіку. Зокрема, при розгляді історії розвитку економіки теренів Правобережної України з XV до XVIII ст. визначальними хронологічними межами вказуються: «кінець XV – початок XVI ст.», «середина XVI – середина XVII ст.»,

«1566–1648 рр.» Цілком очевидно є прив’язка подібних хронологічних меж, в першу чергу, до політичних подій на кшталт Люблінської унії, української революції 1648–1654 рр. або до стану джерельної бази. Тобто до уваги не беруться економічні чинники та явища. Власне тому метою даної роботи є розгляд і визначення тих чинників та явищ, як загальноєвропейського, так і регіонального характеру, що справили визначальний вплив на економіку Правобережної України на межі середньовічної та модерної доби.

Визначаючи економічні тенденції, характерні практично усім європейським країнам у т.зв. ранньомодерний період, не можна не відзначити той факт, що саме тоді відбувається постійне зміщення структурного центру ваги, плинний баланс сил. Особливо помітним це стає наприкінці XV – на початку XVII ст., оскільки на даному часовому відрізку практично всі моделі суспільства втратили свою сталість, під тиском комплексу нестабільних та невизначених факторів. Однією з характерних рис зазначеної доби є її різноплановість, зокрема, більшість кардинальних подій по-різному виглядають в контексті європейських регіонів. Тобто події, що мали доленосний характер, наприклад, для Західної Європи, знаходили лише слабкий відгук на теренах східноєвропейських держав. Власне цей фактор стає визначальним у питанні окреслення хронологічних меж розвитку Центрально-Східної Європи та державних утворень на її теренах у добу т.зв. торгового капіталізму (за Р. Маккенні) або переходу від традиційної економіки до торгової (за Дж. Хіксом).

Базуючись на характерних тенденціях європейського економічного простору, можна виділити три основних підходи щодо визначення основних хронологічних меж у розвитку економіки ранньомодерної Європи (за Р. Маккенні): 1493–1610 рр., 1480–1598 рр. та 1450–1620 рр. При цьому, перші два підходи є більш характерними для Південної та частково Західної Європи, оскільки в своїй основі не враховують особливостей розвитку економіки країн Східної та Центрально-Східної Європи, а також Великобританії. Натомість найбільш придатною для характеризувannya епохи переходу від традиційної до торгової економіки на даних теренах є саме третя періодизація.

Враховуючи певну умовність будь якої періодизації чи класифікації, а також необхідність врахування регіональної специфіки розвитку, на нашу думку, найбільш придатним для періодизації ранньомодерної економіки Правобережної України XV–XVII ст. є часовий проміжок від 1450 до 1650 р. Саме даний період акумулює у собі перехід від вище згаданої традиційної до торгової економіки та формування торгового капіталізму.

Вповні очевидним є, що протягом вище визначеного періоду економіка Правобережної України пройшла декілька стадій – хронологічних відрізків. В першу чергу, це пов'язано з загальними економічними змінами, яким притаманною є певна стадіальність розвитку. Першим таким стадіальним відрізком, на нашу думку, є 1450–1495/1503 рр. Це період від першої європейської економічної кризи до фінансово-економічної кризи у Великому князівстві Литовському, пов'язаної з вигнанням євреїв. Наступний період охоплює часові рамки від 1503 до 1560 р. і пов'язаний, з одного боку, зі зростанням економічного значення теренів Правобережної України у міжнародній та міжрегіональній торговій кон'юнктурі, що знайшло своє відображення у посиленні урбанізаційних процесів (за А. Заяцем), та з початком аграрної реформи Сигізмунда II Августа, а з іншого боку з економічною кризою Балтійського торгово-економічного регіону, пов'язаною з соціальною революцією в Нідерландах (за Л. Репіною та Т. Естоном). Третій період у розвитку економіки досліджуваних теренів стосується періоду від 1560 до 1590 р. і характеризується зростанням економічної ваги регіонів Правобережної України, повстанням нових економічних центрів. Урешті, четвертий період, від 1590-х до 1620-х рр., пов'язаний з новою фінансовою революцією, яка особливо яскраво відобразилася у Балтійському торгово-економічному регіоні (за М. Хартом). Крім того, основна трансформація в економіці Правобережної України спостерігається власне з 1590-х рр. і призводить до колосальних змін в цілому укладі господарства краю.

Підсумовуючи, слід зазначити, що представлені вище чотири періоди в розвитку економіки ранньомодерної Правобережної України, дозволяють більш детально прослідкувати вплив економічних процесів на формування політичної мапи українських земель, визначити базові чинники, котрі вплинули на прийняття тих чи інших державних рішень як у Великому князівстві Литовському, так і в Речі Посполитій.

«ДЕНГИ» КРИМСЬКОГО ХАНАТУ ТА ГЕНУЕЗЬКОЇ КАФИ У ГРОШОВОМУ ОБІГУ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XV – ПОЧАТКУ XVI СТ.

Безпалько Владислав Вікторович
*Національний НДІ українознавства та всесвітньої історії
МОНмолодьспорту України*

Взяття Константинополя 1453 р. та встановлення турками повного контролю над чорноморськими протоками поставило серйозну перешкоду жвавій генуезької торгівлі на Чорному морі. Торгівельні зв'язки Кафи з метрополією надалі підтримуються сухопутним шляхом – через Молдавію та Львів. Разом з цим для Кафи посилюється значення регіональної торгівлі, зокрема з Великим князівством Литовським (далі – ВКЛ) та російськими землями. Міжнародна торгівельна схема, зав'язана на транзиті через цю генуезьку колонію в Криму, продовжує діяти і після захоплення її турками 1475 р.

Торговий шлях з Криму на північ прямував через Київ, важливий пункт проходження караванів. Джерела навіть вказують на складське право у цьому місті для заморських купців. До російських земель з Києва йшло розгалуження шляху декількома напрямками – через Смоленськ, через Новгород-Сіверський і Брянськ, а також через Путивль. Він збігався з посольськими шляхами, які всередині держави також йшли на Вільно і на захід, до Польщі, через Житомир, Луцьк та Володимир.

Регіональну торгівлю Кафи супроводжували аспри та акче чеканки цієї генуезької колонії та Кримського ханату. Чисельні знахідки таких монет на території Київської, Житомирської, Черкаської, Чернігівської, Сумської областей України, Гомельської області Білорусі, Брянської області Росії підтверджують – монетна маса не тільки забезпечувала фінансові операції вздовж торгових шляхів, але загалом обслуговувала грошовий обіг регіону. Для населення південної частини ВКЛ вона слугувала розмінною монетою. Празький гріш – досить крупна монета, і обіг потребував менших номіналів.

Письмові джерела дають можливість вирахувати співвідношення акче Кримського ханату і празьких грошів на останню чверть XV ст. Кримське акче рівнялося московській дензі, і разом з цим джерела свідчать, що на одне османське акче йшло дві московські денги. Через курс золотого дуката у празьких грошах (21-22 гроші у 1480-х рр., 25 у

1495 р.) та османських акче (45-46 акче у 1480-х рр., 50-51,5 у 1495 р.) вираховуємо, що на один празький гріш йшло 2 турецьких акче, або ж 4 акче Кримського ханату.

Купцям з російських земель однакова вартість московської та кримської монети, як і присутність останньої в грошовому обігу ВКЛ, також була зручною для здійснення торгових операцій.

Московські та литовські письмові джерела дають назву для срібної монети Кримського ханату XV ст. – «денга». Зокрема, сам кримський хан у слов'яномовному листуванні з монархами Литви, Москви, Молдавії також називає її денгою.

Литовська сторона використовує кримську монету не тільки для задобрювання Менглі-Гірея (обіцянка виплати по 3 денги з кожного підданого українських земель або ж обіцянка віддати крупну суму, яку київський воевода Гаштовт отримав з Кримського півострова перед взяттям Кафи турками). Із Литовської метрики дізнаємося про податок з торгівців «в рядах» у Києві – *«от товару по дензе»*, який мав щосуботи збирати осьмник.

Російськими купцями і татарським населенням Криму використовувалась рахункова одиниця «алтин», який складав 6 денег. Користувались таким обрахунком кримської монети на алтини також торгівці, посли та гінці з ВКЛ у Кримському ханаті та, ймовірно, і населення Київської землі.

У 1495-1496 рр. у ВКЛ починається чеканка литовських півгрошів, а трохи згодом і дрібних номіналів – денаріїв (в тогочасній мові – «пенязів»). За новою монетною системою на литовський гріш йшло 10, а на празький гріш 12 пенязів. Через занижений курс празький гріш масово вилучається з обігу. Разом з ним виходить з ужитку і денга. Ймовірно, вона стає незручною в обрахунку поруч з литовськими номіналами. А захоплення Москвою у 1500 р. Брянщини, Сіверщини та Путивля дало можливість російським купцям уникати проїзду через Київ та сплати митних зборів на торговому шляху до Криму. Це, в свою чергу, також зменшило надходження монет Кримського ханату на Київщину.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ТА ТОВАРНО-ГРОШОВІ ПРЕТЕНЗІЇ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА ДО ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У 1499-1507 РР. У КОНТЕКСТІ ЛИТОВСЬКО-КРИМСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Бартош Іван Михайлович

Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя

Початок XVI ст. ознаменувався для ВКЛ кардинальними змінами у геополітичному та територіальному вимірах. Перший набув актуальності після перемоги Менглі-Гірея над військами хана Заволзької орди Ших-Ахмата на берегах Ворскли 10 червня 1502 р., що мало результатом закріплення за Менглі-Гіреєм золотоординської спадщини. З цього моменту саме кримський хан вважався номінальним володарем земель Русі, у тому числі й «литовської». Другий вимір – територіальний, визначався втратою на користь Московського князівства величезних за площею та значенням територій, які охоплювали верхів'я Оки та Дніпра з 19-ма порубіжними містами, у тому числі Черніговом, Гомелем, Новгород-Сіверським і Брянськом, що становило близько третини його території. Це остаточно порушило рівновагу сил у східноєвропейському регіоні, яку так старанно намагалося утримувати Кримське ханство упродовж 80-90-х рр. XV ст. Посилення Московського князівства за рахунок новоприєднаних територій, а також укладене польсько-литовсько-турецьке перемир'я 1502 р. змушувало кримського хана переглянути литовський вектор політики у бік поповнення скарбниці більш м'яким за набіги дипломатичним методом.

Зважаючи на вищесказане, **метою** даного дослідження є з'ясування причин, методів та розмірів територіальних та товарно-грошових претензій Кримського ханства до ВКЛ, а також реакції на ці запити великокнязівського двору та самого великого князя.

Ключові моменти досліджуваної проблеми можна визначити такими положеннями.

Територіальні претензії Кримського ханства до ВКЛ обмежились вимогами повернення «Семенових людей» у 1480, 1484, 1497, а також у 1499 р. за посередництва Івана III. Але завершившись остаточною відмовою великого князя литовського, на поч. XVI ст. більше не повторювались.

Бажання відновити регулярну виплату данини із українських земель ВКЛ з'явилося у Менглі-Гірея ще у 1499 р., коли через московського князя Олександр Ягеллончик одержав ханську вимогу в обмін на мир

отримувати «ясак» як у часи хана Сеїд-Ахмата. Відомо, що результатом цього листа стало нереалізоване посольство Дмитра Путятича 1500 р., який мав запропонувати хану *«со своих людеи, с князких и с паньских, и з боярьскихъ, земли Киевское и Волынское, и Подолское, с кажъдог(о) ч(е)л(о)века головы велить тебе тры деньги давати в каждыи год»*. Остаточні грошові претензії Криму до ВКЛ було встановлено у листі до Панів-Ради від 2 липня 1507 р. Відмітимо, що литовська сторона в цілому погодившись на щорічну виплату 10 000 золотих, вважала за краще оформити їх як плату за військові дії Криму проти Московського князівства. Слід зазначити, що розмір цієї оплати за ініціативи хана неодноразово змінювався у договорах 1512, 1514, 1516 і 1517 рр., і зрештою був встановлений у 1521 р. в межах 15 тисяч золотих червінців з оплатою наполовину грошами, наполовину сукнами.

Стосовно дрібних товарно-грошових вимог, які у дипломатичному листуванні мають назву «споминків», то ініціатива у цій справі лише зрідка належала кримському хану чи комусь із його оточенню, зокрема, такі випадки зафіксовані у присяжному листі Менглі-Гірея 1506 р., у ярлику та окремих посольствах 1507 р. Значно частіше «упоминки» були ініціативою великокнязівської адміністрації як засіб задобрення хана та його оточення;

У цілому можемо підсумувати, що територіальні та товарно-грошові претензії Кримського ханства до ВКЛ не мали обов'язкового характеру і виконувались великокнязівською адміністрацією відповідно до стратегічних зовнішньополітичних інтересів держави.

ОСОБЛИВОСТІ ПІДЗВІТНОСТІ МИТНИКІВ ПІДСКАРБІЮ ЗЕМСЬКОМУ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

Жеребцова Лариса Юріївна

Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара

Митна служба у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) здебільшого мала приватний характер, оскільки організація стягнення мит покладалась на самих митників. Але по закінченню терміну завідування чи оренди митники мали звітувати про надходження та витрати з мит перед великим князем. Не витрачені на місцях залишки надходжень потрапляли до скарбу ВКЛ, керівником якого був підскарбій земський. На фоні еволюції посади підскарбія земського з начальника

скарбу до керівника економікою і фінансами ВКЛ, важливо простежити особливості підпорядкування митників та митної служби в цілому юрисдикції підскарбія. Особливо у царині тих повноважень, якими володів лише великий князь.

Відома польська дослідниця Литовської метрики (далі – ЛМ) І. Сулковська-Курасьова запропонувала цікаву ідею – дослідити співвідношення компетенції двох урядів: канцлера та підскарбія ВКЛ, – з огляду на велику кількість документів скарбового характеру в книгах ЛМ. До того ж, функції більшості посадових осіб та урядів складались стихійно і поступово закріплювались як традиція. На прикладі відносин з митниками та митною справою в цілому можна простежити компетенцію підскарбія земського у сфері контролю за значною часткою державних доходів – митних зборів, оцінити їх прибутковість у різні періоди, засоби підвищення їх прибутковості, введення нових тарифів тощо.

У розширенні повноважень уряду підскарбія земського щодо митної справи умовно виділимо три етапи:

1) До 1530-х рр., коли мита переважно здавались в оренду різним особам, звіти від митників, восковничих і соляничих приймали писарі канцелярії, які вписували результати до книг ЛМ. Підскарбій земський інколи приймав участь у таких звітах, але не в силу посадових обов'язків, а як один із контролерів. З першої третини XVI ст. один з писарів канцелярії одночасно виконував функції підскарбія, а з 1520-х рр. найвищим писарем (начальником писарів) ставав той, хто в той же час обіймав уряд підскарбія земського. Інколи підскарбій сам приймав лічбу в митників, а потім звітував перед писарем або приймав звіт лише з певних мит, брав участь у розслідуванні незаконного стягнення мит, доречності встановлення мит в певних місцях і суперечок між співорендарями мит. З поступовим переходом функцій прийняття звітів до підскарбія зменшується кількість звітів самих митників у книгах ЛМ. Підскарбій сам збирає інформацію про надходження з мит, робить реєстр, а остаточну суму доходів і витрат включає до власного звіту зі всіх державних доходів.

2) У 1531 р. митники ВКЛ отримали повідомлення, що підскарбієм земським призначено Івана Горностая. Митники мали приїхати до Вільна і надати новому підскарбію *«реистра мьтницюкии»* з доходами та видатками з мит, оренди, на основі яких тримають мита, вчинити перед ним лічбу з того, що мають на даний момент. З цього часу відкупники мит, восковничі і соляничі підпорядковувались підскарбію земському, мали діяти та видавати гроші за «квітаціями» лише за його вказівками і розпорядженнями. Також підскарбій отримав право суди-

ти митників та їх слуг. Підскарбій мав ретельно слідкувати за звітами митників і фіксувати у реєстрах їх борги, а в разі несплати – відлучати («скидати») від оренди. У 1536 р., коли завідування митними коморами на литовських і білоруських землях перейшло до королеви Бони, новим справам (на кожну центральну комору призначалось 3 справці – один з числа дворян, два інших – бурмістри, в деяких місцях – міщани) нагадали, що кожні півроку вони мають приїжджати до підскарбія чинити лічбу з реєстрами та грошима. У 1545 р. за станом здоров'я для допомоги ведення реєстрів з різних державних надходжень І. Горностай отримав 3 помічників – «скарбных».

3) З 1550-х рр. підскарбій земський отримав широкі розпорядчово-виконавчі функції, управління всією економічною сферою ВКЛ. Зокрема, щодо митної справи: контролював надходження з митних зборів, призначав і звільняв завідувачів митними зборами та орендарів (з дозволу великого князя). З призначенням М. Нарушевича у 1566 р. посада підскарбія була вилучена з відомства Панів-Ради ВКЛ і підпорядкована лише великому князю. У 1567 р. М. Нарушевич видав інструкцію для скарбних і скарбових писарів щодо ведення скарбових реєстрів з різних надходжень.

Попри широкі повноваження підскарбія земського у сфері контролю за доходами і витратами з митних зборів, а також призначеннями митників, він не очолював митну службу, оскільки виключне право на встановлення мит мав великий князь. У той же час підскарбій краще орієнтувався у результатах роботи митників за їх звітами, і, відповідно до цього, міг приймати рішення щодо їх подальшої служби.

КНИГА ЗАПИСІВ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ № 35 ЯК ДЖЕРЕЛО З ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО 1551–1557 РР.

Блануца Андрій Васильович
Інститут історії України НАН України

Сучасними українськими литуаністами вже чимало зроблено щодо введення до наукового обігу та дослідження нових документів й часто окремих їх комплексів, які стосуються України часів перебування у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Тож дослідження документального комплексу невиданої донині книги записів Литовської

метрики № 35 (далі – ЛМ 35) не викликає сумнівів в його актуальності. Конкретніше йтиметься про економічну складову даної книги, яка стосується українських земель 50-х років XVI ст.

26 документів із 211 (12 %) ЛМ 35 стосуються України й відображають різні аспекти її економічного розвитку у складі ВКЛ. За різновидом документів в ЛМ 35 це – привілеї (12 документів), підтвердження (8), листи (3), вироки (2), та оренди (1).

Привілеї репрезентують інформацію про звільнення луцьких міщан від сплати мита та надання трьох вільних щорічних ярмарків (Арк. 91–92); надання Богушу Ленкевичу на службу одного чоловіка у Київському повіті Заушської волості в Липенях і на дві пусті землі вічним правом (Арк. 111 зв.-112); надання пану Семену Кмітичу на села Смолиговичі, Антоновичі і Товстий Ліс у Київському повіті, службу людей у Чорнобилі, службу людей в селі Завойти Мозирського повіту (Арк. 126 зв.-127 зв.); надання київському зем'янину Василю Богдановичуна пустовщину Ходоровщину у Київському повіті на р. Тетереві вічним правом (Арк. 233–133 зв.); надання київському воеводі кн. Фрідріху Глібовичу Пронському на села Луцького замку Чернче, Городок, Козлиничі, Бруховичі, Колки та Рудники доживотним правом (Арк. 137-137 зв.); жалування двірному маршалку коронному пану Станіславу Метєєвичу на село Сомин Ковельської волості на Волині, наданого після смерті пана Яна Светицького вічним правом (Арк. 145-146 зв.); надання канонікам костелу Святої Трійці у Луцьку, жалуючи їм щорічно півкопи грошів з берестейського мита, відступаючи поля при Луцькому замку Гнідавського двору на 15 мац, а також фільварок навпроти села Цепарова до часу господарського дозволу на фундування маєтності на іншому місці, й окрім цього ще підтвердження на мита з підданих міста Торчина та ін. Луцького єпископства (Арк. 152 зв.-154 зв.); надання князю Олександрю Порицькому дозволу на заснування нового міста в маєтку Вишгороді, торг і ярмарок в ньому мати (Арк. 171 зв.-172); надання князю Юрію Андрійовичу Збараському на дозвіл заснувати містечка в двох селах біля Збаража на польському кордоні, корчми й торги там мати (Арк. 228-229); звільнення всіх луцьких євреїв від сплати мита від товарів, окрім мит воскового та соляного (Арк. 282 зв.-284); надання княгині Костянтиновій Острозькій Олександрі Семеновій на дозвіл заснувати містечка у маєтку Смідині, корчми і торг там мати (Арк. 284–285); надання білозерському війту кременецької волості Яну Хотимовському та його дружині на два селища у Кременецькій волості та ставки при них на поселення (Арк. 288–289).

У листах-підтвердженнях відображена інформація про підтвердження зем'янам Житомирського повіту Стецьку та Миколаю

Вороничам на села Лавкове та Іванкове вічним правом (Арк. 54 зв.-55); підтвердження княгині Федоровій Сангушковича Ганні Деспотовні тестаменту її чоловіка кн. Федора Сангушковича, яким записав третину всіх маєтностей вічним правом (Арк. 97 зв.-99 зв.); підтвердження зем'янину Волинської землі Івану Березецькому судового листа кременецького старости в його справі з його братами Яцьком, Грицьком та Гораїном про деякі землі дібровні та сіножаті (Арк. 149 зв.-152 зв.); підтвердження Олехну та Івану Борзобагатим на село Радомишль у Луцькій волості на ленному праві та звільнення від усіх плат та повинностей, окрім кликунської (Арк. 157 зв.-158 зв.); підтвердження київському зем'янину Гарасиму Балакировичу на двох чоловіків у Мозирській волості між Бабачів та Сидельників вічним правом (Арк. 183 зв.-184); підтвердження київському боярину Федору Тиші на землі, сіножаті та чоловіка Остапка Котовича з його братами у Терзській волості, а також на три селища й четверту землю у Київському повіті на ленному праві (Арк. 184 зв.-186); підтвердження овруцькому зем'янину Онофрею Івановичу на селище Тимошівське у Завшській волості, острівець Лейківський та ниву при Кацківській могилі і Демківське дворище вічним правом (Арк. 219 зв.-220 зв.); підтвердження київському зем'янину Василю Богдановичу на маєток у Слонімському повіті Здитовської волості у селі Пісках, спущеного йому його падчерецею Настасією Богдановою та її чоловіком Юрієм Новгородським вічним правом (Арк. 285-287).

Документи-вироки доносять інформацію про маєткові суперечки пана Павла Івановича Сапіги з князем Стефаном Збаразьким (Арк. 119 зв.-121) та маєткові наїзди, вчинені між княгинею Ільїною Острозькою та кн. Дмитром Федоровичем Сангушком (Арк. 146 зв.-149 зв.).

Один орендний лист фіксує надання на право оренди Олехну та Івану Яцковичам Борзобагатим волинських, підляських, а також мінського та новгородського мит на трирічний термін (Арк. 253-258). Решта три документи оформлені у листах, які носять розпорядчий характер Сигізмунда II Старого щодо введення у володіння маєтністю вінницького зем'янина Васька Петничанського (Арк. 129 зв.-130); про видання коштів луцьким канонікам (Арк. 154 зв.-155 зв.); повідомлення київському воеводі кн. Фрідріху Глібовичу Пронському про надання Василю Пацковичу двох земель у Київському повіті до ласки господарської.

ТАМОЖЕННОЕ И ПИТЕЙНОЕ УПРАВЛЕНИЕ НА ЮГЕ РОССИИ В XVII ВЕКЕ

Жиброва Татьяна Валерьевна
Воронежский государственный университет

XVII столетие традиционно характеризуется как время начала формирования всероссийского рынка в целом и, в частности, как период складывания централизованной системы таможенных и кабацких сборов. По сравнению с центром России, управление таможенными сборами на юге страны имело ряд особенностей. Здесь управление таможенными сборами находилось в руках таможенного аппарата, который, наряду с взиманием этих пошлин, мог осуществлять и другие, более мелкие сборы: «питейные», доходы с мельниц, бань и пр.

Существовало два способа организации таможенных и кабацких сборов: верный и откупной. Откупная система была популярной в первой половине XVII в. вплоть до её временной отмены в 1652 и 1681 гг. Верные головы, в отличие от откупщиков, назначались на свою должность «по поручительству» местных жителей. Основным критерием выбора была их зажиточность и честность. Наличие определённого имущества должно было служить гарантией от возможных недоборов. Процедура вступления таможенного и кабацкого головы в должность заключалась в приёме им уставной грамоты, хранящейся у прежнего руководителя, и наказных грамот из Москвы, в случае откупа – откупной грамоты, и приёме таможенного и кабацкого имущества вместе с постройками по «ценовым росписям».

«Ценовые росписи» XVII в. не имели чётко выраженной структуры и представляли собой перечисление основных построек, мебели, посуды, документов и оставшегося сырья – «заводов», с указанием их цены. Эти документы составлялись независимыми «выборщиками» из числа разных сословных групп уезда и заверялись их подписями. В своей деятельности таможенный и кабацкий голова, помимо уставной грамоты, руководствовался таможенными уставами 1653 и 1667 гг. До 1680 г. общее таможенное и питейное управление на юге России сосредотачивалось в Разрядном приказе, откуда приходили памяти и царские грамоты по самым разнообразным вопросам. После 1680 г. таможенные и кабацкие головы отчитывались о собранных суммах в приказе Большой казны.

Состав таможенного и кабацкого административного аппарата на юге России в XVII в. можно представить в виде следующей схемы: та-

моженный и кабацкий голова (верный или откупщик) – целовальники (ларечные и рядовые) – дьячки или подьячие – вспомогательный персонал (ярыжные, сторожа, посыльные, истопники, рассыльные, винокуры, пивовары, деловцы). Иногда в помощь таможенному и кабацкому голове выделялись местные стрельцы и воеводские приставы. Социальный состав административного аппарата таможенной избы и кабака (кружечного двора) на юге России, в отличие от центральных регионов, был представлен, в основном выходцами из мелких служилых людей «по отечеству» – детьми боярскими. Состав откупщиков, как следует из сохранившейся документации, более разнообразный. Среди них есть представители владельческих крестьян, купцов и посадского населения. Основной функцией воронежских таможенных и кабацких голов и целовальников был сбор таможенных пошлин, изготовление и продажа спиртных напитков. Обязательно велась письменная отчетность о собранных пошлинах.

Следует отметить, что основные характеристики организации управления южнорусскими таможенными избами и кабаками (кружечными дворами) отвечали конкретно-историческим условиям их существования, то есть стадии развития отечественной государственности, которая получила признание как переход от сословно-представительной монархии к абсолютизму. Это утверждение одинаково справедливо как в отношении комплектования административного аппарата, так и самого характера функционирования таможенной избы и кабака (кружечного двора) как учреждений местного управления.

ФІНАНСИ АРМІЇ КАРЛА XII У КАМПАНІЯХ 1708–1709 РР.

Слісаренко Олександр Миколайович

Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара

Вступ. В історичній науці, насамперед Росії та СРСР, давно склалось переконання, що Карл XII, «останній вікінг», хоч і мав безсумнівну воєнну обдарованість, все ж був авантюристом правителем і політиком, який діяв достатньо імпульсивно та мало продумано. Наслідком таких його особистих якостей і стала суцільна низка невдач після того, як у серпні 1708 р. шведська армія перейшла Дніпро й намагалась вдертись до кордонів Московської держави. Ці невдачі завершилися логічною й неминучою катастрофою шведської армії в червні – липні

1709 р. під Полтавою то Переволочною. Військові й дипломатичні аспекти цих подій аналізувались понад 200 років як російськими, так і європейськими авторами і залишили мало білих плям у їх вивченні. Однак історики не часто зверталися до організаційної сторони бойових дій 1708-1709 рр., зокрема, й до фінансового їх забезпечення. Спеціальних праць стосовно бюджетів російської та шведської армій немає, проте в низці досліджень (Вольтер, А. Катіфоро, В. Бучневич, І. Павловський, П. Енглунд, М. Павленко, В. Молтусов) згадано військові трофеї, захоплені російською армією під Переволочною, в тому числі скарбниці шведської та гетьманської армій.

Постановка завдання. Публікуючи даний матеріал, автор сподівається привернути увагу до з'ясування такого важливого аспекту, як організаційно-фінансове забезпечення бойових дій у роки Північної війни 1700–1721 рр., адже саме в цей час формується постійна інтендантсько-грошова служба при професійних арміях європейських країн. А оскільки шведська армія була взірцем для військових реформ Петра I, автор сподівається довести, що й у фінансовому плані у шведів було чому повчитися.

Результати дослідження. Фінансовій підготовці походу на Москву Карл XII надавав значної уваги – це диктувалось складом його армії: власне шведські контингенти, що рекрутувались, склали не більше половини армії (на той момент – 18–20 тис. бійців). Половину кінноти склали наймані німецькі полки (до 8 тис. чол.), ще стільки ж вербовані піхотні та інші частини. Утримання одного кінного рейтара обходилося у 140–150 ріксдалерів (рейхсталерів) на рік, включаючи платню, зброю, харчування, амуніцію. Перемігши до кінця 1706 р. трьох з чотирьох учасників антишведської коаліції, Карл XII понад рік готував армію до останнього вирішального наступу – проти Московської держави. Окрім значної чисельності армії (42 тис. солдат), найбільшою за весь час Північної війни, шведський король підготував потужну артилерію (як на шведську армію) – 36 гармат, та зосередив великі фінансові кошти. Оскільки архіви шведської армії було спалено під час капітуляції у Переволочній, можна зробити лише приблизні оцінки її скарбниці. Сюди увійшли кошти, одержані як контрибуція від Саксонії (близько 7 млн рейхсталерів) та невеликі контрибуції з польських міст (можливо до 1 млн рейхсталерів). Грошових надходжень власне зі Швеції майже не було. З перерахованих сум не менше половини було витрачено протягом 1707 р., коли армія перебувала у Саксонії чи рухалась Західною Польщею. Взимку 1707-1708 рр. шведи перетнули Центральну та Східну Польщу й вступили до Білорусі. До літа 1708 р. шведська армія переважно купувала провіант і фураж у місцевого на-

селення, вкрай рідко вдаючись до реквізицій; лише згодом, зіткнувшись зі «скіфською війною», котру вів Петро I (на території, що формально належала Речі Посполитій) шведська армія почала частіше вдаватись до пограбувань населення, а це, відповідно, зменшило грошові витрати шведів, правда, й надходжень фактично не було. Практика грошових виплат населенню продовжувалась і в Україні восени 1708 – навесні 1709 рр., головним чином тому, що Карл XII намагався ставитись до українців як до союзників.

Обсяг цих витрат встановити важко, хоч деяке уявлення про ціни на продовольство дає щоденник Деніеля Крмана, словацького очевидця походу Карла XII у 1708-1709 рр.

Структурно фінанси шведського війська поділялись на два рівні – армійська та полкові каси. Зрозуміло, якусь частину грошей мав і особисто король, але, мабуть, невелику. Імовірно, основна частина коштів входила до армійської скарбниці – звідси оплачувались основні витрати армії та здійснювались основні виплати найманцям. Витрати на харчування покладались на полкові каси. Можливо, тут також зберігались якісь заощадження командирів полків та офіцерів.

З приєднанням до Карла XII гетьмана І. С. Мазепи утворилась ще одна фінансова структура, але, судячи зі свідчень як проросійських, так і прошведських джерел, гетьман зберіг повну фінансову самостійність. Очевидно, військова скарбниця гетьмана витрачалась винятково на потреби українських контингентів.

Більш точними є дані для прикінцевого етапу кампанії 1708-1709 рр. Під час капітуляції до рук росіян потрапило менше 0,5 млн крб. шведської та гетьманської скарбниць. Правда, ряд авторів стверджують, що трофеї досягають 2,7 млн талярів, а деякі наводять цифру у 0,7 млн. В останньому випадку, очевидно, не враховуються 2 млн талярів, захоплених одразу після Полтавської битви у канцелярії графа Піпера, який фактично очолював «польовий уряд» Карла XII.

Залишається нез'ясованим питання: чому ж такі немалі кошти не було переправлено з королем через Дніпро? На нашу думку, Карл XII не став цього робити через їх велику вагу. Не рахуючи тари, ці срібні монети важили від 13,5 до 15 тонн – приблизно стільки ж важили 8-9 польових гармат середнього калібру. Якщо якась кількість монет була б не срібною, а золотою, то й тоді б вага була близько 10 тонн. Ситуація під Переволочною не давала можливості витрачати значний час (щонайменше три рейси через Дніпро найбільшого з човнів, який мали шведи) на цю операцію.

Висновки. Підсумовуючи викладені матеріали, автор може наполюгати на таких висновках:

– шведський король Карл XII, не зважаючи на молодий вік (25 років), ретельно готувався до найважливішої акції – походу на Москву, й накопичив значні фінансові ресурси;

– головним способом зосередження грошових ресурсів залишався принцип «війна годує війну», тому основні джерела формування військової скарбниці Карла XII складали контрибуції з Саксонії та меншою мірою з Речі Посполитої;

– на прикінцевому етапі воєнної кампанії 1709 р. суттєвим надходженням стали кошти військової скарбниці та особисто гетьмана І. Мазепи;

– на момент Полтавської битви приблизно 90 % фінансів шведської армії вже було витрачено.

ІМПОРТ ІНОЗЕМНИХ КОРАБЛІВ ДЛЯ РОСІЙСЬКОГО ФЛОТУ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХVІІІ СТ.

Морозов Олег Вікторович
Академія митної служби України

За результатами кампанії 1709-1710 рр. Північної війни під контроль Росії перейшло узбережжя Ліфляндії та Естляндії. Згідно з військовими планами держав-учасниць антишведської коаліції на 1711-1712 рр., ставилось за мету взяти під свій контроль територію Фінляндії і Померанії. Необхідність подальшої боротьби за панування у Балтійському морі, а також забезпечення захисту власних морських комунікацій і протидія морській торгівлі Швеції поставили завдання оперативного нарощування сил лінійного флоту.

Але російське суднобудування внаслідок об'єктивних труднощів було неспроможним у короткий термін різко збільшити кількість кораблів, що будувались. Перша суднобудівна програма для Балтійського моря була прийнята у 1707 р., а відтак на 1710 р. у складі Балтійського флоту налічувалось лише 3 лінійних корабля проти 38 у шведському флоті. Тому максимально вирішили використати потенціал закупки суден за кордоном.

Вони купувались у різних країнах, залежно від політичної ситуації, але кораблі І та ІІ рангів замовлялись в Англії та Голландії. З цією метою 13 червня 1711 р. у закордонне відрядження відбув Ф. С. Салти-

ков. Для виконання цього завдання також залучався посол у Голландії Б. І. Куракін. У листі від 18 жовтня 1711 р. Петро I наказував послу домовитись про купівлю 5 кораблів I рангу по 60 гармат. Перевірку якості придбаних кораблів здійснював Ф. С. Салтиков.

На весну 1713 р. було вже придбано 13 кораблів і укладені контракти ще на 4 корабля. Згідно з контрактом, у червні – грудні 1714 р. в Амстердамі для Балтійського флоту були збудовані кораблі «Портсмут», «Девоншир», «Марльбург», «Булінбрук». Усього ж у 1711–1714 рр. за кордоном закупили і збудували 17 лінійних кораблів. П'ятнадцять кораблів відносились до 50-гарматного рангу і по одному до 60- та 70-гарматного рангу.

На придбання за кордоном військових кораблів витрачались колосальні для того часу кошти. Згідно з відомостями з особистого кабінету царя, купівля в Англії лінійних кораблів «Леферм» (70 гармат), «Лондон» (54 гармати), «Армонт», «Британія», «Вікторія», «Оксфорд», «Страфорд», «Фортуна» (по 50 гармат) та фрегатів «Річмонд» (44 гармати) і «Лансдоу» (32 гармати) обійшлась російському бюджету в 409 тис. руб. Оскільки всі доходи бюджету Російської держави у другому десятиріччі XVIII ст. не перевищували 8 млн руб., це становило 5 % від нього.

Усього за період з 1711 по 1721 рр. російським урядом було закуплено за кордоном 18 лінійних кораблів і 9 фрегатів. По країнах, де вони купувались і будувались, розподіл був таким: в Англії придбано 11 лінійних кораблів і 2 фрегата у період з 1712 по 1714 рр.; в Голландії – 7 лінійних кораблів і 6 фрегатів з 1711 по 1721 рр.; 1 лінійний корабель у 1711 р. купили в Гамбурзі.

Таким чином кількість імпортованих кораблів рівномірно розподілялась між світовими лідерами у суднобудуванні того часу: Англією та Голландією. Реалістичний політичний крок російського уряду щодо імпортування військових кораблів дозволив у короткий термін довести до запланованих штатів корабельний склад флоту Балтійського моря і детально ознайомитися з новітніми досягненнями західноєвропейського суднобудування.

ТАМОЖЕННАЯ СЛУЖБА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В УСЛОВИЯХ УНИФИКАЦИИ ТАМОЖЕННО-ПОШЛИННОГО ОБЛОЖЕНИЯ ВЕЛИКОРОССИИ И МАЛОРОССИИ (XVIII В.)

Балковая Валентина Григорьевна

Владивостокский филиал Российской таможенной академии

Важным условием вхождения Малороссии в состав Московского государства было сохранение её таможенно-пошлинного своеобразия. Это должно было обеспечить для неё более комфортные условия: индукта и эвекта, местные внутренние таможенные сборы, суммарно были ниже, чем рублёвая пошлина, взимаемая в других частях Московского государства; кроме того, в Малороссии сборами облагались только оптовые сделки, здесь отсутствовала практика мелочных сборов.

В ПСЗРИ сохранился ряд нормативных актов, регламентировавших практическое осуществление индуктного сбора, в частности, акты о передаче его на откуп местным жителям. Вместе с тем, размер пошлин это никоим образом не затрагивало, во внутреннюю организацию деятельности малороссийских таможен (мытниц) Московское государство, а затем и Российская империя долгое время не вмешивались.

Переориентация таможенного дела с пошлинного обложения местных торговых операций на обложение внешнеторговых сделок происходила постепенно: длительное время внутреннее обложение преобладало. В XVIII в. эта картина начинает меняться: завоевание Россией выходов в Балтийское море привело к активному развитию морской внешней торговли, и, как следствие, к возникновению в 1724 г. таможенных учреждений нового типа – портовых таможен, основанных на штатной основе. Позже, в 1731 г., на таких же организационных основаниях были созданы пограничные таможи. Вместе с тем, это не привело к уничтожению внутренних таможен, которые повсеместно продолжали функционировать на старых условиях.

Первый этап становления пограничной таможенной системы на западной границе Российской империи пришелся на начало 1730-х гг. В 1731 г. на западных сухопутных границах Российской империи было создано пять главных пограничных таможен, три из которых (Брянская, Курская и Севская) располагались на внутренней границе с Малороссией. Это наглядно свидетельствовало о сохранении её таможенно-

пошлинного своеобразия в рамках империи: задачей этих таможен было обложение на границе Великороссии внешней, так называемой портовой пошлиной, товаров, поступавших из европейских стран и пересекавших Малороссию транзитом.

В конце 1740-х – начале 1750-х гг. начался второй этап процесса организационного становления пограничной таможенной системы на западной границе Российской империи. В ходе этого этапа реформы было подтвержден статус Смоленской, Торопецкой, Севской, Брянской и Курской таможен как главных. Вместе с тем указанные пять таможен не справлялись с оформлением всего товаропотока. Серьёзной проблемой была возможность провозить товары из Польши и Турции по Малороссии малыми дорогами через земли донских казаков и слободских полков. Именно поэтому на границах с Малороссией и Польшей в 1749-1750 гг. из внутренних в малые пограничные дополнительно были преобразованы Белгородская, Воронежская, Хопёрская и Павловская таможни, а также дополнительно была создана малая таможня в Нижнем Ломове.

В 1753 г. в России началась крупномасштабная таможенная реформа, имевшая целью полную переориентацию таможенного дела на регулирование внешнеэкономической деятельности, в ходе неё повсеместно были отменены внутренние таможенные сборы и ликвидированы внутренние таможни. В этих условиях Малороссия тоже не стала исключением – в июле 1754 г. была отменена индукта, год спустя – остальные внутренние сборы.

Такие принципиальные изменения в системе таможенно-пошлинного обложения привели к важным организационным изменениям в системе таможенных учреждений Малороссии: были ликвидированы не только внутренние таможни (мытницы), но и таможни на внутренних границах с Великороссией (Брянская, Курская, Севская и другие). С этого момента Российская империя превратилась в единое экономическое пространство.

**МАТЕРІАЛИ НАУКОВОГО-ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ
САНКТ-ПЕТЕРБУРЗЬКОГО ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVII – ПОЧАТКУ XIX СТ.**

Головка Юлія Іванівна
Запорізький національний університет

Фонди та колекції Наукового-історичного архіву Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської Академії наук містять більше 50 справ, які стосуються історії зовнішньої торгівлі Російської імперії останньої чверті XVIII – початку XIX ст. Частина з них має безпосереднє відношення до півдня України. Особливої уваги заслуговують матеріали фондів 36 «Воронцови», 200 «Скальковський» та 203 «Катерина II». Дві третини виявлених справ щодо зовнішньої торгівлі належать до фонду «Воронцови» і являють собою підбірки різноманітних документів про різні аспекти зовнішньої, а інколи й внутрішньої торгівлі. Справи переважно мають достатньо узагальнені назви, які лише частково уточнюють хронологічну або тематичну приналежність матеріалів, наприклад, «Торгівля вином. XVIII ст.» або «Матеріали для історії комерції». У фонді «Воронцови» зберігається підбірка імператорських рескриптів катеринославським цивільним губернаторам за 1791–1804 рр., з яких 9 безпосередньо стосується азовсько-чорноморської торгівлі. Особливої уваги заслуговує двохтомна справа «Торгівля на Чорному та Азовському морях у XVIII ст.», до якої ввійшли різноманітні й у більшості випадків не пов'язані між собою матеріали щодо зовнішньої торгівлі, а саме примітки, роздуми, листи, проекти та плани розвитку торгівлі тощо. Виявлені документи представлені у вигляді копій російською та французькою мовами і частково дублюють матеріали фонду 1261 «Воронцови» Російського державного архіву давніх актів. У другому томі цієї ж справи переважають матеріали щодо організації митної справи на півдні України в останній чверті XVIII ст. Проект розвитку європейсько-азійської транзитної торгівлі через Чорне та Азовське моря виявлений у справі «Про російський торг через Чорне та Азовське моря» з фонду «Воронцови».

Матеріали з історії зовнішньої торгівлі Південної України у фонді 200 «Скальковський» представлені відомостями про обіги зовнішньої торгівлі по Новоросійській губернії за 1804-1805 рр. та окремими при-

кладами листування щодо розвитку одеської торгівлі. У фонді 203 «Катерина II» виявлені матеріали щодо обліку купецьких верфей у 1780-х роках, які дозволяють встановити напрямки торгових зв'язків південних портів.

У цілому, необхідно зазначити, що матеріали Наукового-історичного архіву Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської Академії наук вирізняються різноманітністю і є цінним історичним джерелом з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст., дозволяють реконструювати різні аспекти зовнішньоторгової діяльності зазначеного періоду – організацію зовнішньої торгівлі, регламентування, митний контроль на південному кордоні, обсяги та напрямки товарообігу тощо.

З іншого боку, дані матеріали з історії зовнішньої торгівлі Південної України потребують подальшого ретельного вивчення, яке значно ускладнюється особливостями формування та описування архівних справ у Науково-історичному архіві Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської Академії наук та фактичною необхідністю проведення суцільної архівної евристики.

ВИХІДЦІ З-ЗА КОРДОНУ В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Машкін Олександр Миколайович
Інститут історії України НАН України

У період з 1796 по 1856 рр., коли в цілому (за винятком середньоазійських кордонів держави) відбулося територіальне оформлення Російської імперії, впорядкування її адміністративного устрою та подальший розвиток внутрішнього ринку, стрімко зростали темпи проникнення на Схід континенту уродженців Європи. Переїжджаючи на простори від Варшави до Владивостока й від Великого Князівства Фінляндського до ріки Амур, вони привозили сюди власні капітали, професійну майстерність та навички. Не стала винятком з цих правил й Новоросія, себто та частина підросійської України, що, включаючи в себе тодішні Катеринославську, Херсонську й Таврійську губернії, була своєрідним «буфером» між Чорноморським басейном й внутрішніми регіонами імперії.

Якщо говорити про промисловість цього регіону, то слід зазначити, що на різних шаблях її казенного сектору працювало безліч іноземців, серед яких найбільш відомим був, звичайно ж, британець К. Гаскойн з Луганського чавуноливарного заводу. В межах же приватних закладів краю володіли, керували, управляли ними, орендували їх, а також працювали на них за верстатами представники більш, ніж 10 європейських держав.

З іншого боку, прийшлий елемент був присутнім і в сільському господарстві Півдня. Зокрема, іноземців знаходимо в середовищі тамтешніх поміщиків (австрієць Густав Гесс-де-Кальве, француз Вассаль, частково обрусілий фінно-швед Х. Х. Стевен тощо), неблагородних землевласників (голландці, греки, італійці, французи та інші), орендарів земельних угідь та управлінців окремих маєтків (француз Потье й т.д.), військових поселенців, колоністів, державних селян й навіть кріпаків (болгари, греки, серби). Саме вони багато в чому сприяли вдосконаленню місцевої агрокультури, введенню у вжиток передових як для свого часу землеробських знарядь та машин, підвищенню врожайності не лише зернових, але й технічних культур.

Теж саме можемо констатувати відносно торгівлі й транспорту підросійської частини тогочасної України. Наприклад, австрійці здавна працювали в ряді судно-перевізних компаній Катеринославщини й Херсонщини, британці були там інженерами та майстрами, греки, – лоцманами і шкіперами, італійці – моряками, кочегарами, машиністами та портовими робітниками, французи – власниками відповідного типу фірм. Значну кількість іноземних прізвищ зустрічаємо також серед тодішнього купецтва, ініціаторів дрібнооптових продаж, власників та обслуговуючого персоналу крамниць.

Чимало іноземців спеціалізувалося у фінансовій справі, сфері послуг та розваг, будівництві. Так, греки тримали готелі в Євпаторії (Козлові), італієць Кабалзоро – у Севастополі, окремі німці – на Херсонщині. У 1802 р. уродженець Ліворно Жом відкрив в Одесі комерційний банк з капіталом у 300 тисяч ліврів, французький негоціант Фурн'є – аналогічну ж установу в Одесі, грек Ф. Родоканакі – гендлярську контору в Одесі. Підрядник італійського походження Поджіо зводив тоді міський театр у «Південній Пальмірі»; його ж земляки займалися покриттям бруківкою одеських тротуарів («итальянцы, – писав 12 червня 1818 р. у своєму щоденнику російський поет Батюшков, – пилят камни и мостят улицы города: так их много!»).

Окремо слід згадати й тих європейців, котрі, переїхавши в Східну Наддніпрянщину, усі свої сили віддавали наглядюві за місцевою економікою, підготовці майбутніх фабрикантів, заводчиків,

землевпорядників, банкірів. Зокрема, німець Федір Кіндратович Маршал фон Біберштейн виконував функції «инспектора шелководства на Юге России» (1797 р.), його співвітчизник, академік П.-С. Палас, досліджував природні багатства Криму; француз С.-Ж. Антуан описував та аналізував торговельний потенціал російського Причорномор'я; італійці Рафаелло Скассі та Едуард Тетбу де Маріні виконували роботи з картографування різних місцин краю; професор Х. Х. Стевен заснував Нікітський ботанічний сад (1812 р.); болгарин Стойкович дбав про розвиток народної освіти на Одещині; британський геолог-русофіл Родерік Імпей Мурчісона (1841–1842), а також французький професор Де-Пле (1837-1838) провадили розвідки вугільних запасів Донецького басейну; швейцарець Монтандон, автор книги «Путеводитель иностранца по Крыму», описав Перкоп, Сиваш, Місхор та Фарос. Крім того, для розвитку економіки регіону вказаного періоду багато зробили російські адміністратори закордонного походження: іспанець дон Хосе (Йосип Михайлович) Де-Рібас (Дерібас) (1749–1800), французи Франсуа-Еммануель граф де Сен-При (Guignard comte de Saint-Priest) (1735–1821), Арман Емануель дю Плессі (у російському варіанті – Емануїл Йосипович), герцог (дюк) де Рішельє (1766–1822), Людовік-Олександр-Андре (Олександра Федорович) граф де Ланжерон, маркіз де ла Косс, барон де Куньї (1763–1831).

Таким чином, можна констатувати, що період з 1796 по 1856 рр. внесок іноземців в розвиток економічного потенціалу Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній був вельми значним.

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРВІСНОГО НАКОПИЧЕННЯ КАПІТАЛІВ БАНКІРАМИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Шевченко Валентина Віталіївна
Інститут історії України НАН України

У цілому джерела накопичення купцями-банкірами великих грошових сум були традиційними для Російської імперії. Насамперед, це торгівля, мануфактурний промисел, казенні поставки, відкупи та монополії, лихварство тощо. Однак процес первісного нагромадження капіталів власниками банкірських установ Південної України мав певні особливості. Так, на відміну від деяких петербурзьких і московських банкірських родин, для них не характерне накопичення капіталів шля-

хом мануфактурного виробництва та залізничного грюндерства. Переважними джерелами були відкупи, поставки і торгівля.

Система відкупів, скасована лише у 1863 р., слугувала одним із найважливіших у Росії джерел збагачення. На винних відкупках розбагатіли Гінцбурги та Полякови. Не залишилися осторонь і банкіри Новоросійського краю, зокрема Ф. П. Родоканакі та І. А. Єфруссі.

Суттєвим джерелом нагромадження капіталів виявилися різноманітні казенні поставки, передусім військові. Численні війни, які вела Російська імперія з Туреччиною у XVIII-XIX ст., призводили до витрачання великих грошових сум. Армія потребувала зброї, обмундирування, транспортних засобів та продовольства. Для забезпечення всім цим уряд укладав угоди з виробниками, підрядниками і постачальниками, які, у результаті, отримували значні прибутки. Особливо це проявилось під час Кримської війни, коли чимало купців нажилися на поставці зерна, а деякі з них згодом відкрили банкірські контори.

Проте для південноукраїнських підприємців основним джерелом доходів у першій половині XIX ст. була торгівля. Новоросійський край від початку свого входження до складу імперії вирізнявся швидкими темпами соціально-економічного розвитку. І зовнішня торгівля відіграла у цьому одну з провідних ролей. Особливо це стосується Одеси, де експортно-імпортним операціям, функціонуванню порту була підпорядкована вся інфраструктура міста. У торгівлі на першому місці стояв вивіз зернових. Хліб “годував” і судноплавство, і страхові компанії, і банкірські доми і т.п. Так, усі власники банкірських установ входили до числа крупних експортерів. В основному вони здійснювали вивіз сільськогосподарської продукції до портів Західної Європи, переважно Англії, Франції й Італії. Меншими були ввізні операції. Загальна сума їхніх річних оборотів коливалася в межах від десятків тисяч до мільйонів рублів сріблом.

Поряд із суто торговими справами експортери займалися й банкірськими. Проте, якщо всі банкіри належали до експортерів, то не всі експортери були банкірами. Навпаки, багато великих торгових домів займалися лише торгівлею, не здійснюючи фінансових операцій.

Поєднання неогоціантами цих видів господарської діяльності у першій половині XIX ст. обумовлювалося двома факторами, без яких неможливий розвиток ринкових відносин – необхідністю комерційного кредитування та спрощенням системи розрахунків між учасниками міжнародної торгівлі. Банкірські операції одеських торгових домів якраз і спрямовувалися на розв’язання цих завдань.

Домінуюча роль хлібної торгівлі в економічному житті Одеси першої половини XIX ст. визначила й переважання у діяльності місцевих

банкiрiв комерцiйного (торгового) кредиту над грошово-позиковими операцiями, на яких спецiалiзувалися їхнi бердичiвськi колеги.

Отже, завдяки вiдкупам, поставкам i, особливо, зовнiшнiй торгiвлi власники банкiрських установ Пiвдня України накопили чималi капiтали, якi спрямували не лише на розвиток торгово-кредитної дiяльностi, а й инвестували їх у другiй половинi ХІХ ст. у промислове виробництво та створення банкiвськoї системи Росiйськoї iмперiї.

КНЯЗЬ П. А. ВЯЗЕМСКИЙ И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ РОССИИ

Акульшин Пётр Владимирович

Рязанский государственный университет им. С. А. Есенина

Князь Пётр Андреевич Вяземский (1792–1878) вошёл в историю России, прежде всего, как поэт и литературный критик, друг А. С. Пушкина и целого ряда других представителей «золотого века» отечественной культуры (К. Н. Батюшков, А. С. Грибоедов, Д. И. Давыдов, В. А. Жуковский). Но, кроме того, он являлся заметной фигурой в общественно-политической жизни России первой половины ХІХ в. К числу его единомышленников и друзей можно отнести таких министров Николая I как Д. Н. Блудов, Д. В. Дашков, П. Д. Киселёв, С. С. Уваров. А его взгляды и настроения были типичны для значительного слоя образованного дворянства и государственных деятелей той эпохи. На протяжении длительного времени в научный оборот ещё не были введены факты, свидетельствующие о значительном интересе одного из видных представителей «золотого века» русской культуры к проблемам внешней торговли и таможенной политики.

Уволенный за «вольнодумство» императором Александром I в 1826 г., **опальный литератор** в апреле 1830 г. получил разрешение вернуться на службу. Вплоть до конца правления Николая I деятельность П. А. Вяземского протекала в ведомстве Министерства финансов. Первоначально он был чиновником особых поручений при министре Е. Ф. Канкрине, в августе 1830 г. назначен членом общего присутствия Департамента внешней торговли, а с конца 1832 г. на протяжении 14-ти лет был вице-директором этого департамента.

Во время службы в Департаменте внешней торговли П. А. Вяземский привлекался к выполнению ряда ответственных поручений, в частности, к разработке русско-английского договора 1843 г. Он участвовал

в подготовке в Министерстве финансов «примечаний», направленных против утверждений британского премьер-министра Р. Пиля об ошибочности, проводимой в России «покровительственной» таможенной политики. За особые труды в ходе его заключения он был награждён 2 тыс. рублей серебром.

Е. Ф. Канкрин привлёк имеющего устойчивую литературную репутацию чиновника к популяризации проводимого Министерством финансов экономического курса. При жизни П. А. Вяземского под его именем была опубликована в 1834 г. в журнале «Библиотека для чтения» только одна, самая крупная из его статей по экономическим проблемам: «Тариф 1822 года или поощрение развития промышленности в отношении к благосостоянию государства и особенно России». В статье разбирались вопросы о целесообразности развития промышленности в земледельческой России и сохранении введенного в 1822 г. протекционистского тарифа. Составители полного собрания сочинений П. А. Вяземского, изданного в 1878–1898 гг., выявили ещё две его статьи, посвященные проблемам внешней торговли («О торговле России после польского восстания 1831 г.» и «Записка об успехах промышленности»).

В качестве вице-директора Департамента внешней торговли П. А. Вяземский руководил издаваемой с 1825 г. «Коммерческая газетой». Благодаря его усилиям это сухое официальное периодическое издание стало более живым и разнообразным, о чём свидетельствовал рост тиража. В 1825–1829 гг. он составлял 433 экземпляра, в 1830 г. было распространено 821, в 1831 – 934 экземпляра. Под псевдонимом сам П. А. Вяземский опубликовал на её страницах ряд статей, которые долгое время были неизвестны исследователями («Взгляд на Московскую выставку», рецензии на книги М. Ф. Орлова «О государственном кредите», Г. Гагеймейстера «Записка о торговле в новороссийских портах», английского ученого Г. Бебеджа «О машинах и мануфактурах»).

В 1846 г. П. А. Вяземский был назначен директором Заёмного банка, в мае 1853 г. стал членом совета Министерства финансов. На протяжении всей своей служебной деятельности в этом ведомстве он выступал за умеренный протекционизм, обеспечивающий условия для прогресса отечественной промышленности.

ПОЧЁТНЫЕ ЗВАНИЯ ДЛЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (XIX – НАЧАЛО XX СТОЛЕТИЯ)

Журавлёв Александр Алексеевич

*Санкт-Петербургский государственный медицинский университет
им. академика И. П. Павлова*

Развитие Российской империи в XIX ст. приводило к изменению социального состава общества. «Великие реформы» Александра II способствовали бурному росту числа предпринимателей, которые вынуждены были записываться в гильдейское купечество. Ситуация изменилась только в 1898 г., когда был принят новый промысловый налог, который ликвидировал необходимость занятия предпринимательством и записи в гильдейское купечество.

Занятие торговой и промышленной деятельностью не очень вписывались в традиционное представление русского общества. Сильное влияние церкви, которая весьма отрицательно относилась к стяжательству мирян, да и критика купцов в русской литературе не способствовали стремлению записываться в гильдейское сословие. Согласно существующим правилам, если купеческие сыновья получали высшее образование, то обязаны выйти из купечества.

Стремление власти привлечь купечество к активной общественной работе, а также к благотворительности привело к тому, что было учреждено несколько почётных званий для предпринимателей. Учреждение почётного звания личного и потомственного почётного гражданина позволяло предпринимателям осуществлять уход в эту социально нейтральную группу. Кроме них этого почётного звания могли быть удостоены чиновники, прослужившие беспорочно более 20 лет, артисты императорских театров, лица свободных профессий, что делало это звание весьма привлекательным для купцов. Но в начале XX ст. в связи с расширением практики награждения этим почётным званием интересам купцов к нему падает.

Кроме этого было учреждено почётное звание коммерции и мануфактур советника, которое присваивалось за долговременную и полезную деятельность на благо государства. Награждение получали представители предпринимательских кругов, которые много сделали для развития собственного дела, то есть доходы фирмы исчислялись миллионами рублей, а также продукция, выпускаемая на предприятиях, оказывалась конкурентноспособной к зарубежным аналогам. Кроме этого почётное звание присваивалось и за деятельность на ниве пред-

принимательства. Так, было присвоено почётное звание петербургскому купцу Полежаеву за 25-летие руководством созданной им фирмой и в заслугу всей фамилии, которая на протяжении более столетия записывалась в гильдейское купечество. Представителю известной фамилии петербургских купцов Елисеевых было пожаловано звание коммерции советника в честь 50-летнего юбилея деятельности созданной фирмы. Почётное звание присваивалось и за большую благотворительную деятельность.

Награждённые почётным званием не имели никаких преимуществ, за исключением возможности быть включённым в Совет торговли и мануфактур. Участие в работе этого органа позволяло оказывать влияние на формирование основных направлений экономической деятельности государства, но следует учитывать, что последнее слово оставалось за императором.

ВПЛИВ МИТНО-ТАРИФНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ХЛІБНУ ТОРГІВЛЮ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В І ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Решетченко Дмитро Володимирович

Центральний державний архів зарубіжної україніки

Торгівля в ХІХ ст., особливо зовнішня, постійно залежала від різних чинників. Кількість проданого зерна часто залежала не від врожайності і природних умов, а від міжнародної ситуації і зовнішньоекономічних обставин. Зовнішня та тарифна політика імперії Романових напряму залежала від характеру самодержця та осіб, які його оточували. Їхне суб'єктивне бачення розвитку держави не завжди відповідало її економічним інтересам.

ХІХ століття розпочалося введенням у 1800 р. цілої низки заборонних указів на імпорт багатьох іноземних товарів Крім цього, було заборонено експортувати деякі російські товари за кордон. Так, тарифами 1795 і 1797 рр. був дозволений експорт хліба, але через періодичні неврожаї царський уряд намагався спеціальними законодавчими актами контролювати його. Так, внаслідок неврожаю 1799 р. російський уряд видав у квітні 1800 р. указ про заборону експорту збіжжя за кордон з Литовської, Волинської і Подільської губерній. Деякі поміщики та промисловці, прагнучи обійти останній, зокрема, заборону вивозу жита, ячменю та вівса за кордон, перетворювали хліб у вино для вивозу. Тому уряд у жовтні 1800 р. вводить заборону на експорт хлібного вина із зазначених губерній.

Заборона експорту хліба в 1800 р. була зумовлена також політикою імператора Павла I, спрямованою проти Англії. Це призупиняло дію тарифу 1797 р. і підривало основи всієї російської торгівлі. А указами від лютого і березня 1801 р. взагалі була перервана вся експортна торгівля Росії по європейському кордону. Ця політика негативно позначилася, в першу чергу, на доходах місцевих жителів. Щоправда, ці заходи були недовготривалі, Олександр I скасував їх після сходження на трон у 1801 р. У той же час указом 1 травня 1803 р. були зменшені на 25 % митні тарифи в усіх гаванях Чорного моря.

У липні 1805 р. вийшов указ про заборону експорту хліба та горілки з Волинської губернії в Молдавію та Галичину, проте не було заборонено вивіз пшениці в Одесу, куди доставляли зерно в основному великі землевласники, які мали запаси з попередніх років.

Наступного року він був підтверджений указом від 13 березня, а чинність його була розповсюджена і на Подільську губернію. Це зумовило скорочення експорту жита та пшениці з імперії на 14 %. Після поліпшення ситуації пруські піддані спочатку отримали дозвіл на експорт із Правобережжя хліба, худоби і коней, а з листопада 1807 р. усі обмеження на ведення торгівлі були зняті остаточно. І, нарешті, 20 жовтня 1808 р. промисловці Подільської губернії знову отримали змогу вивозити горілку до Молдавії. При потребі міністерство надавало дозвіл на безмитний імпорт хліба через усі порти та сухопутні митниці, як це було, наприклад, у 1833 р.

Російсько-турецька війна 1828-1829 рр. стала причиною підписання указу 22 липня 1828 р., в якому зазначалося, що всі імпортні товари, що раніше транспортувалися через Чорне море, мають направлятися до Радзивилівської митниці. У цьому ж році був заборонений експорт хліба з усіх портів Чорного й Азовського морів, і тільки після закінчення війни торгівля між двома державами відновилася. Митна політика Миколи I була нестійкою, хоча й не змінювала свого основного змісту. Сім переглядів тарифу, які були проведені в 1824, 1825, 1830, 1831, 1836, 1838 і 1841 рр., не змінюючи сутності зовнішньоторговельної політики, зменшували його заборонний характер. Державна влада йшла на зустріч бажанням поміщиків, відображала потреби тогочасного життя і зростаючого промислового розвитку країни.

Митно-тарифна політика імператорів Олександра I та Миколи I була спрямована на створення всіх умов для продажу збіжжя за кордон. Адже лише обсяги збуту хліба забезпечували позитивний баланс у зовнішній торгівлі Російської імперії. Держави-імпортери зерна довгий час створювали митні перепони для «російської пшениці». Лише на середину XIX ст. хліб став предметом вільної торгівлі майже у всій Європі.

КУПЕЦТВО МІСТА ОЛЕКСАНДРІВСЬКА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Новікова Ольга Олександрівна
Запорізький національний університет

Невід'ємною складовою соціальної структури будь-якого міста Російської імперії у другій половині ХІХ ст. виступало купецтво. Це – напівпривілейований стан тогочасного суспільства, який складав одну десяту від загальної кількості населення міста Олександрівська.

Основною формою організації купців виступала гільдія. В Олександрівську були зареєстровані представники усіх трьох гільдій. Відповідно до законодавства Російської імперії, існувала спеціальна процедура реєстрації купців. Вони були зобов'язані мати мінімальний капітал та сплатити гільдійські, губернські, земські податки та інші збори.

Серед купецтва міста Олександрівська переважали чоловіки, але виокремлюємо невеликий відсоток і жінок. Переважна більшість жінок займалися торгівельними операціями після смерті чоловіка, але зустрічаємо приклади, коли жінки самостійно розпочинали та вели справи.

Розглядаючи релігійну приналежність купців міста Олександрівська виокремлюємо купців православного, іудейського, католицького та протестантського віросповідання.

Купецтво Олександрівська складали як безпосередні мешканці міста та повіту, так і жителі інших повітів та губерній. Зокрема, в Олександрівській міській ратуші були зареєстровані купці з Чернігівської, Київської, Орловської та Тульської губерній.

В Олександрівську розвивалася як внутрішня, так і зовнішня торгівля. Внутрішня проходила у двох формах – стаціонарній та ярмарковій. Кожного року проводили три ярмарки, що були пов'язані зі святами. Ярмарок виступав як певний оптовий базар. Стаціонарна торгівля забезпечувала повсякденні потреби мешканців міста та повіту. Зокрема, торгували залізом та металевими виробами, будівельним матеріалами (найбільшим попитом користувалася цегла), хлібним вином, тютюном, бакалією та продуктами харчування (зерно, овочі). З 1864 р. купці в Олександрівську стали відкривати трактири.

Зовнішня торгівля розвивалась завдяки близькому географічному розташуванню міста до азовських портів Маріуполя та Бердянська та припливу купецького капіталу з іншої губерній. З міста Олександрівська за кордон вивозилися як харчові товари (зерно, сіль, риба тощо), так і

товари промислового та ремісничого виробництва (відра, замки, сокири та ін.).

Олександрівська міська ратуша щороку проводила перевірки стану торгівлі у місті. Зокрема, перевірялася наявність облікових документів у купецтва, їх правильне оформлення та сплата податків купцями.

Отже, у другій половині XIX ст. купецтво міста Олександрівська впливало на формування міського бюджету, на його економічний розвиток та на благоустрій міста.

ТОРГОВАЯ ИНФРАСТРУКТУРА ГОРОДОВ КРЫМА В 60–70 ГГ. XIX ВЕКА

Серова Екатерина Дмитриевна

Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского

Торговля городов – один из источников благосостояния населенного пункта. В свою очередь, и развитие торговли является «заложником» первоначальных возможностей города: наличия транспортных сетей, промышленности и народных промыслов, сельскохозяйственных селений в округе, прироста населения.

Под торговой инфраструктурой подразумевается совокупность всех объектов торговли, в которых производится продажа съестных припасов и напитков, а также колониального, мануфактурного и галантерейного, москательного и других товаров, необходимых населению городов Крыма 60–70 гг. XIX в. В экономическом пространстве полуострова в рассматриваемый период активно взаимодействовали и дополняли друг друга стационарная (постоянная) и базарная (временная) формы торговли. Постоянная торговля в городах Крыма была представлена магазинами, лавками, будками квасными и для продажи зельтерской воды, многочисленными разновидностями питейных домов, а также заведениями трактирного промысла: ресторанами, ренсковыми погребами, харчевнями, буфетами, кофейнями, кондитерскими, трактирами.

Наиболее благоприятные условия для развития торгового потенциала в 60–70 гг. XIX в. имели такие города, как Симферополь, Карасубазар, Феодосия и Евпатория, расположенные на центральных торговых артериях, а также менее пострадавшие во время Крымской войны. Так, в Симферополе в начале 60-х гг. помимо базара было до 400 торговых лавок, 19 магазинов, около 100 трактирных заведений, в общей сложно-

сти более полусотни торговых объектов, основной функцией которых было удовлетворение потребностей населения. К концу 70-х гг. XIX в. количество торговых заведений значительно увеличилось, не только в губернской столице, но и в других городах Крыма.

Следует отметить, что характерное для всей империи развитие ярмарочной торговли в Крыму не имело места вплоть до начала 80-х гг., когда Таврическим губернским земским собранием были учреждены ярмарки в Перекопском и Феодосийском уездах. Отсутствие ярмарок в Крыму положительно повлияло на уровень развития базарной торговли, которая к концу 70-х гг. фактически преобразовалась в стационарную и стала неотъемлемым элементом экономической жизни каждого города.

Наиболее многочисленными торговыми объектами городов Крыма были питейные заведения и лавки, как на базарах, так и в специально отведенных городским управлением местах.

В 60–70 гг. XIX в. структурная организация торговли значительно расширилась за счёт увеличения мест на базарных площадях, появления гостиных дворов (Симферополь, Керчь), открытия специализированных рынков (скота, сена, леса), разнообразия специализированных магазинов. Следует отметить, что на рассматриваемый период приходится становление кооперативного движения потребительских обществ, которые активно вливаются во внутреннюю торговлю отдельных городов и ставят своей целью доступность необходимых товаров для населения.

Таким образом, на территории Крыма в 60–70 гг. XIX в. функционировало большое разнообразие торговых заведений, которые составляли единую взаимодополняющую структуру локального рынка, направленного на удовлетворение потребностей населения.

РОЗВИТОК МИТНОЇ СПРАВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ (60-ТІ РР. XIX СТ. – 1914 Р.): ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ

Поташнікова Галина Валеріївна

*Центр підвищення кваліфікації, перепідготовки працівників
та кінології Держмитслужби України*

Джерельну базу проблеми складає цілий комплекс джерел, різноманітних за походженням і змістом. Це – значний масив архівних документів і матеріалів системи Національного архівного фонду України, більшість із яких впер-

ше вводиться до наукового обігу; урядові документи Російської імперії, опубліковані в «Полном собрании законов Российской империи», «Своде законов Российской империи»; статистичні збірники та документальні матеріали періодичної преси XIX – початку XX ст. Зазначені джерела можна поділити на такі групи: 1) законодавчі акти; 2) діловодна документація; 3) періодична преса; 4) статистичні матеріали.

З першої групи найбільш повним і доступним для наукового використання є «Полное собрание законов Российской империи» – кодифіковане зібрання російських законів, у якому в хронологічній послідовності подані всі чинні закони і підзаконні акти, які стосувалися митної справи. Серед них – Митні статuti, Митні тарифи, документи і коментарі до них, що розкривають основні аспекти провадження митної справи, а також штатну структуру митних установ у 60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.

Особливе місце серед опублікованих документів займає «Свод законов Российской империи». Це видання увібрало в себе майже всі найважливіші нормативні чинники російського уряду – торговельні угоди та договори, закони про митні тарифи, законодавство щодо реформування тарифної системи залізниць, нормативні документи, які регламентували діяльність департаменту митних зборів, а також закони «О промышленном налоге», «О бирже» та інші.

Аналіз матеріалів випусків «Сборника узаконений и циркуляров по таможенной части», виданих департаментом митних зборів у період з 80 х рр. XIX ст. по 1914 р., дозволяє з'ясувати суть митної політики, проблеми митного відомства того часу, основні тенденції кадрової політики департаменту. Ґрунтовне ознайомлення з ними дає змогу простежити процес удосконалення митної справи, оптимізацію структури митного відомства та підвищення вимог до працівників митних установ.

Друга група джерел представлена документами Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАУ), Державних архівів Вінницької (ДАВО), Житомирської (ДАЖО) та Хмельницької (ДАХМО) областей.

Важливим джерелом для дослідження зазначеної проблеми є публікації у періодичній пресі, які належать до третьої групи джерел. Вони, зокрема, проливають світло на стан торговельно-економічних відносин і митну політику в регіоні.

Четверту групу складають статистичні збірники, опублікованих у різні часи, вивчення яких відіграє важливу роль у відтворенні історії митної справи Правобережної України. Одним із них є «Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы», де подано дані про судноплавство по річці Дністер. На їх підставі можна проаналізувати рух

суден та плотів, вартість вантажу, перевезеного ними за вказані роки. Крім того, збірник містить статистичні відомості про митні обороти Гусятинської та Ісаковецької митниць.

В «Отчете Подольского статистического комитета за 1886 г.» вміщено дані про митні збори, що надійшли від митних установ Радзивилівського митного округу, які розташовувались на території Поділля, кількість заведених митними установами справ про митні порушення і затриманих контрабандистів.

«Военно-статистическое обозрение Волынской губернии», в якому подано детальний опис регіону, містить цінний фактичний матеріал про розвиток торгівлі, ярмаркової справи, масштаби та обсяги операцій волинських митниць за 1887 р.

Статистичні дані про вартість експорту та імпорту, митні доходи, кількість справ про затримання контрабанди наведено у «Сборниках сведений о Подольской губернии».

Важливе значення для дослідження теми має митна статистика. Щорічна публікація звітів про зовнішню торгівлю Російської імперії розпочалась з 1802 р. і продовжувалась до 1915 р. Перші щорічні звіти мали назву «Государственная торговля в разных ее видах». У подальшому ця назва неодноразово змінювалась: з 1812 р. – «Государственная внешняя торговля в разных ее видах», у 1863–1869 рр. – «Виды государственной внешней торговли» і «Виды внешней торговли России», а з 1870 р. – «Обзор внешней торговли России по европейским и азиатским границам».

Митна статистика знайшла своє пряме відображення у щорічних «Памятных книгах» губерній Російської імперії. Ці видання містять великий обсяг інформації про економічний та соціальний розвиток, яка має першоджерелом митну статистику. В «Памятных книгах», перш за все, було відображено регіональний аспект зовнішньоекономічної діяльності.

У книзі «Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации» знаходимо інформацію про структуру департаменту митних зборів станом на 1896 р., про обсяг торгівлі, шляхи сполучення у Київській, Волинській та Подільській губерніях.

Різнопланову інформацію щодо економіки Правобережжя містять «Обзоры губерний», які додавались до звітів генерал-губернатора.

Детальну характеристику стану економіки Київської, Подільської та Волинської губерній подано у праці «Юго-Западный край в экономическом отношении».

Інформацію про структуру митних установ Російської імперії, розташованих на Поділлі, особовий склад митниць, митних застав та пунктів пропу-

ску, склад прикордонної варти, місце дислокації митних установ та загонів прикордонної варти містить адрес-календар.

Розглянута джерельна база дозволяє на рівні тенденції визначити:

- взаємозалежність становлення ринкової економіки та розвитку митної справи на підставі даних про стан економіки краю та документів і матеріалів щодо здійснення митної справи впродовж 60-х рр. XIX ст. – 1914 р., що містяться головним чином у фондах ЦДІАУ та ДАХМО, «Обзорах губерний», періодичній пресі;

- головні напрямки застосування протекціоністських заходів в економічному житті досліджуваного регіону висвітлені в загальних аспектах у ПСЗРИ та «Своде законов Российской империи», регіональні особливості простежуються по справах, що знаходяться у фондах ЦДІАУ і ДАХМО;

- залежність розвитку зовнішньої торгівлі від стану транспортних комунікацій відповідно до інформації, почерпнутої в основному з фондів ЦДІАУ, ДАХМО, статистичних збірників, зокрема, «Статистические сведения о Подольской губернии», даних митної статистики («Обзор внешней торговли России по европейским и азиатским границам»), книги «Вся Россия»;

- механізм функціонування митних установ на території губерній у зазначений історичний період за допомогою осмислення переважно документів та матеріалів фондів ЦДІАУ і ДАХМО, «Сборника узаконений и циркуляров по таможенной части», опрацювання інформації, що містять «Обзоры губерний», адрес-календар;

- нормативне та організаційне забезпечення здійснення митної справи на підставі головним чином документів і матеріалів фондів ЦДІАУ та ДАХМО, ПСЗРИ і «Своду законов Российской империи», «Сборника узаконений и циркуляров по таможенной части»;

- нормативне та організаційне забезпечення боротьби з митними порушеннями, зокрема, одним з видів – контрабандою, відповідно до виявлених переважно у фондах ЦДІАУ та ДАХМО даних, опрацьованих матеріалах «Обзоров губерний» і періодичної преси.

ІНТЕРЕСИ АГРАРНОГО КАПІТАЛУ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ І ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.): АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

Жилєнкова Ірина Миколаївна

Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова

Заявлена тема належить до кола найменш вивчених вітчизняними істориками проблем соціально-економічного розвитку України ХІХ – початку ХХ ст. Незважаючи на те, що економічна політика уряду Російської імперії та її протекціоністське спрямування висвітлювалися як в українській, так і в російській історіографії, питання про її суперечливість інтересам сільськогосподарських виробників українських губерній було обійдене увагою науковців. Також односторонньо досліджувалася і податкова політика імперської влади, зокрема тарифна політика на залізницях. При цьому спостерігається ущемлення інтересів буржуазії Донецько-Криворізького регіону на догоду Уральському і Північному гірничо-металургійним комплексам.

У зв'язку з викладеним вище постає необхідність докладного аналізу колосальної залежності тогочасних українських аграріїв від ринку Німеччини. Ця проблема була надзвичайно гострою як для великих землевласників, так і для середнього і дрібного селянства, котре постачало на ринки Європи свинину, продукти птахівництва, овець, коноплі, почасти зерно тощо. Невдалі торгові договори царського уряду з Німеччиною (1894 і 1904 рр.) завдали значних збитків вітчизняним сільгоспвиробникам. Найболючішим був колосальний вивіз фуражних хлібів за умов низького німецького мита на ячмінь, овес, висівки, макуху, жом тощо. При тому, що українське продовольче зерно обкладалося дуже високим митним збором. Унаслідок цього кормова база вітчизняного тваринництва була підірвана. За підрахунками українського економіста С. С. Остапенка, переведення вивезених фуражних хлібів і побічних продуктів буряківництва у м'ясо та вивіз останнього на світовий ринок виразився б колосальною цифрою – у понад мільярд рублів. Левова частка цієї суми надходила б українським виробникам.

Бюрократична система царської Росії виявилася неспроможною вирішувати ці питання. Німецькі фахівці на переговорах під час підписання торгових договорів 1894 і 1904 рр. керувалися інтересами своїх аграріїв, оскільки останні домінували у рейхстазі. Тому у

Російській імперії поступово назрівало незадоволення результатами укладених договорів, що гостро зачіпали інтереси великих аграріїв і села взагалі. До цього додавалося незадоволення відсутністю належної інфраструктури в експортній торгівлі: елеваторів, зерносховищ, облаштованих портів, торгового флоту. Саме тому, всі ці та деякі інші аспекти проблеми потребують детальнішого і глибшого вивчення.

ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ ТОРГІВЦІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Молчанов Володимир Борисович
Інститут історії України НАН України

В умовах сучасного розвитку незалежної Української держави, неабиякої актуальності набувають проблеми досягнення високої якості життя кожної окремої людини. Нині, коли через негативний вплив світової фінансової кризи істотно погіршився добробут переважної більшості українських громадян, неабиякої актуальності набувають проблеми життєвого рівня населення сучасної України. Оскільки за останні 20 років в Україні чисельність зайнятих в промисловості скоротилось у 4 рази, а в сільськогосподарському виробництві в 6 разів, вивільнена робоча сила (за винятком тих, хто виїхав за кордон) набула зайнятості у сфері торгівлі.

За рівнем злиденності та доходами на душу населення Україна – найбідніша в Європі, перебуває серед таких держав, як Монголія, Індія, Пакистан та ряд країн Африки. До речі, за останніми опублікованими даними, серед п'яти найбагатших громадян України немає жодного етнічного українця, а серед першої сотні найзаможніших мільярдерів та мільйонерів, осіб з українськими прізвищами можна налічити менше, ніж п'яту частину. Саме тому, надзвичайно актуальним є вивчення життєвого рівня торговців Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Слід відзначити, що гуманітарна наука не має єдиного підходу стосовно визначення категорії рівня життя і стверджує, що: «На сучасному етапі досліджень у вітчизняній та зарубіжній практиці можна виокремити два основні підходи, що мають концептуальний характер і можуть бути визначені як основні концепції дослідження рівня життя населення: перша концепція розглядає рівень життя як матеріальне

становище населення (у розумінні наявності необхідних матеріальних благ у вигляді доходу для підтримання основних життєвих потреб, забезпеченості певним рухомим та нерухомим майном тощо). Основна увага приділяється питанням визначення раціональних норм споживання та відповідності реального споживання цим нормам, рівня та купівельної спроможності доходів, обґрунтуванню їх диференціації в суспільстві, встановленню соціальних стандартів. Добробут окремої особи розглядається через призму загальнонаціонального добробуту. Стратегічна мета держави – збільшувати обсяги виробництва і шляхом перерозподілу доходів у суспільстві забезпечувати вищий рівень задоволення потреб; друга концепція (якості життя) базується на визнанні необхідності задоволення потреб людини не тільки в матеріальних благах, а й в умовах для розвитку й життєдіяльності, та означає частковий перехід від макроекономічного до мікроекономічного розуміння. Основна стратегічна мета – створення умов для якісного життя та всебічного розвитку людини».

Вивчаючи зайнятість і робочий час у середніх і дрібних торговців, можна стверджувати, що їх робочий день, як правило, не перевищував світлового дня, коли можна було знайти покупця і продати йому товар. Зовсім інакше обраховувався робочий час мандрівних дрібних торговців (коробейників), які переходили від одного населеного пункту до іншого, працюючи фактично лише тоді, коли траплявся покупець.

У губерніях регіону у другій половині XIX – на початку XX ст. великих і середніх підприємців і торговців було небагато. Загалом торгівці не були однорідним замкненим класом. Будь-яка людина при наявності певної суми грошей могла їх вкласти у торгівельну справу, яка б приносила прибуток, або заснувати своє торгівельне підприємство. Таким чином, розпочавши свою справу, ініціативна людина мала можливість отримувати прибутки. Необхідно звернути увагу на те, що заняття торгівлею не вимагало стартового капіталу – досить значна частина торговців надавала посередницькі послуги, займалася перекупництвом.

БЕСПОШЛИННАЯ ТОРГОВЛЯ КАК СРЕДСТВО ОСВОЕНИЯ И РАЗВИТИЯ РЕГИОНА (НА ПРИМЕРЕ ПОРТО-ФРАНКО ВО ВЛАДИВОСТОКЕ)

Беяева Наталья Анатольевна

Владивостокский филиал Российской таможенной академии

Более 130 лет назад между крупнейшими черноморским и тихоокеанским портами Российской империи началось регулярное пароходное сообщение (1880). Одесса и Владивосток оказались в определённом смысле связаны общностью судьбы – их развитию способствовал особый режим беспошлинной торговли, известный как порто-франко.

Исторические факты свидетельствуют, что каждый раз введение или отмена порто-франко диктовались необходимостью решения конкретных задач; каждый вариант порто-франко имел свои пространственные и временные характеристики, собственную «технологию», наконец, свою историю, несмотря на то, что все они являлись частью общей правительственной политики. Нельзя не согласиться с теми историками, которые подчёркивают невозможность изучения порто-франко вне временного, социально-экономического и политического контекста. Попробуем выделить некоторые региональные особенности дальневосточного (приамурского) порто-франко, частью которого было порто-франко во Владивостоке.

Следует отметить, что беспошлинный ввоз иностранных товаров был введен ещё до официального вхождения новых владений в состав империи – в устье Амура (1856-1857). В год подписания Пекинского русско-китайского договора (1860) право порто-франко было даровано всем российским тихоокеанским портам. В декабре 1862 г. им воспользовался Владивосток. В апреле того же года российской стороной в одностороннем порядке был введен беспошлинный ввоз китайских товаров по сухопутной границе. Эта мера, впоследствии закреплённая в таможенном уставе (ст. 1370) коренным образом меняла смысл самого режима беспошлинной торговли, превращая Приамурский край (с 1884 г. Приамурское генерал-губернаторство) в подлинное «царство свободной торговли».

Порто-франко на Дальнем Востоке было вызвано к жизни чрезвычайными условиями отдалённого региона и первоначально воспринималось как своеобразная финансовая льгота населению в интересах заселения и хозяйственного освоения региона. Однако, являясь лишь проекцией политики свободы торговли, приамурское порто-франко по-

степенно встраивалось в систему российского протекционизма. В течение 1867–1887 гг. пошлинами были обложены все иностранные аналоги русских подакцизных товаров. Таможенный устав 1892 г. распространил на ввозимые в Приамурье отечественные товары общий порядок возврата пошлин и сложения акциза, предусмотренный при вывозе их за границу.

Деловой мир и население Приамурского края дважды пережило «шок» отмены порто-франко: в 1901 и 1909 гг. Оба события разделяло временное восстановление беспошлинной торговли в условиях русско-японской войны. И каждый переход от свободы торговли к таможенному обложению превращал приамурское порто-франко в предмет дискуссии. Развернувшаяся в 1907-1908 гг. дискуссия приобрела все-российский размах – проблему отмены порто-франко во Владивостоке (Приамурском крае) обсуждали специально созванные с участием всех заинтересованных лиц совещания в Хабаровске, Благовещенске и Владивостоке; биржевые комитеты Санкт-Петербурга, Риги, Одессы; Совет Министров империи; наконец, Государственная Дума. Сегодня известен итог этой дискуссии – принятие Закона об отмене порто-франко, вступившего в силу с 1 марта 1909 г. Однако сам ход обсуждения позволяет увидеть общую тенденцию – отсутствие устойчивого большинства в пользу сохранения или отмены порто-франко. Объяснить такую ситуацию можно, на наш взгляд, тем, что порто-франко как модель развития региона не исчерпало своего потенциала. А демонтаж этой модели отражал в большей мере общее направление правительственной политики по отношению к окраинам как рынкам сбыта товаров всё ещё слабо развитой российской промышленности и проходил под давлением промышленников Центральной России.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ГРИВНІ: ПЕРШІ СПРОБИ ХХ СТОЛІТТЯ

Васковський Ростислав Юрійович

Загальноосвітня середня школа № 35, м. Дніпропетровськ

Історія української гривні, як відомо, сягає своєї давнини. Назва «гривня» походить від прикраси з золота або срібла у вигляді обруча, який носили на шиї (тобто – на «загрівку»). Частіше за все це були м'яко закруглені обручі з кінцями у вигляді голівок левів, прикрашені кольоровою емаллю.

Перше згадування «гривні» у значенні грошової одиниці зустрічається в літописі «Повість минулих літ». Уже у VIII–IX ст. при здійсненні торгових операцій, сплаті данини гривня використовувалась як міра ваги і розрахунку. В XI ст. слово «гривня» набуло іншого значення – вагового. Вага срібла могла складатися з певного числа однакових монет, тому поступово виникло рахування останніх на штуки. Монетні гривні проіснували до середини – другої половини XIII ст., лише новгородські існували до кінця XV ст. Гривня існувала до XVIII ст. лише як вагова монета – «гривенка».

Випуск гривневих банкнот у новітній українській історії розпочався завдяки прийняттю Центральною Радою закону УНР «Про грошову одиницю, биття монети та друк державних кредитових білетів» від 1 березня 1918 р., і 6 квітня перші гривневі банкноти з'явилися в обігу. Випуск гривень спочатку був продовжений після проголошення 29 квітня 1918 р. Гетьманату на чолі з Павлом Скоропадським, згодом був припинений і відновлений знову з приходом до влади наприкінці 1918 р. Директорії УНР.

5 січня 1919 р. Радою Народних Міністрів УНР був ухвалений, а наступного дня затверджений Директорією «Закон про державну українську грошову одиницю». Згідно з ним, з 26 січня усі російські грошові знаки, «як кредитові білети, так і знаки Російської державної скарбниці – так звані «керенки», перестають бути законними платіжними знаками на Україні». У законі наголошувалося, що «державна українська грошова одиниця є гривня, яка містить 8,712 долі щирого золота. Гривня поділяється на сто шагів, дві гривні складають карбованець». Відтак, до 26 січня всі російські грошові знаки, котрі знаходилися на руках у населення України, мали бути обмінені на українську гривню.

Головною причиною, що змусила республіканську владу вдаватися до фінансової реформи, було намагання відмежувати країну від впливу величезної маси російських грошових знаків, випуск яких у Радянській Росії через непродуману фінансову політику нестримно зростав. «Цілком зрозуміло, що український народ не міг і не може нести відповідальність за колосальну російську емісію, що вже давно вийшла за межі нормального... грошового обігу», – зазначив у своєму інтерв'ю кореспондентові Української телеграфної агенції ініціатор реформи, міністр фінансів УНР Борис Мартос.

Однак, не дивлячись на, здавалося б, нагальну потребу запровадження української валюти, сам механізм реалізації цього завдання був загалом надто аморфним, а отже, й малоефективним. По-перше, терміни обміну – протягом лише трьох тижнів у самий розпал революції – були нереальними. До того ж значні запаси готівкових грошових знаків

зберігались у селян, оповістити яких за короткий термін у кілька днів (тим паче за умов фактичного припинення поштового, телеграфного і залізничного сполучень), виявилось неможливим. По-друге, існувала проблема виникнення «грошового голоду» на ґрунті нестачі нових грошових знаків. За приблизними підрахунками, в Україні на той час в обігу й у населення знаходилося 10–12 млрд. крб. За повідомленням міністра фінансів, вже було видруковано українських паперових грошей на суму 3 млрд. крб. і заготовлено ще на 2 мільярди.

Тому перед урядом неминуче постала проблема збільшення запасів грошової маси. Разом з тим, за період з 14 грудня 1918 р. (від моменту падіння гетьманського режиму П. Скоропадського) по 5 лютого 1919 р. (часу залишення державними установами УНР Києва) було випущено в обіг лише 1 018 899 000 крб., з них: кредитних білетів – 670 274 000 крб., знаків скарбниці – 348 200 000 крб., розмінних марок – 425 000 крб.

Для ретельного і всебічного аналізу валютної реформи при міністерстві фінансів була скликана нарада, в якій взяли участь М. Туган-Барановський, представники від кооперації Х. Барановський, О. Хотовицький, О. Степаненко, заступник міністра фінансів Г. Курило, директор Кредитової канцелярії Г. Лерхе та виконуючий обов'язки директора Державного банку В. Ігнатович. Ця нарада одностайно визнала поспішність та невчасність проведення реформи. А вже 24 січня РНМ ухвалила «Закон про доповнення закону від 6 січня 1919 р. про державну українську грошову одиницю», що дозволяв громадянам, які одержали офіційне повідомлення про фінансову реформу з запізненням й не встигли вчасно здати російські грошові знаки, складати прохання про обмін і надсилати їх через повітових комісарів до міністерства фінансів.

Пізніше, 30 січня, телеграфом було поширено розпорядження міністерства за підписом виконуючого обов'язки міністра фінансів Відибіди, за яким термін прийому російських грошей збільшено – «кєренки» вилучалися тільки з 20 лютого, а «царські» гроші залишалися в обігу за зниженим курсом: 150 шагів за 1 крб.

Таким чином, слід констатувати, що фінансова реформа була загалом не продумана, погано підготовлена і не досягла всіх поставлених цілей – зокрема, не були остаточно вилучені з обігу російські грошові знаки. Також не вдалося зупинити інфляцію, хоча ціни на певний час стабілізувалися. Але в цілому не можна не погодитися з думкою дослідників М. Дмитрієнка й О. Лисенка, що чималою мірою неуспіх реформаторських дій був обумовлений зовнішньополітичними труднощами й обставинами воєнного часу: «За обставин, які склалися

в Україні того року, жодна, навіть найгеніальніша, реформа не могла стати справжньою».

(До речі, можливо саме внаслідок складного політичного становища УНР, 9 січня 1919 р. на засіданні Директорії було ухвалене таємне рішення про заснування так званого «Фонду української нації». Основний капітал його мали складати українські грошові знаки, що виготовлялися у Німеччині за домовленістю з попереднім урядом УНР. Цю грошову масу було вирішено «перевезти через Чехію в Галичину і залишити їх там під доглядом і охороною Державного секретаріату Західної Української Республіки та представника Директорії Української Народної Республіки»).

Що ж до останньої, тепер вже успішної, спроби надання гривні статусу української державної грошової одиниці наприкінці ХХ ст., то безпосередня робота з виготовлення українських грошей розпочалась у квітні 1991 р. за двома напрямками: розробка дизайну та виготовлення купюр і монет. Проте тільки за п'ять років, 26 серпня 1996 р. в засобах масової інформації було оголошено Указ Президента України Л. Кучми «Про грошову реформу в Україні». Відповідно до даного указу, грошова реформа в Україні мала проводитися 2–6 вересня 1996 р.

У перший же день реформи за встановленим курсом було перераховано у гривні ціни, тарифи, оклади заробітної плати, стипендії, пенсії, кошти на рахунках підприємств, установ та організацій, а також вклади громадян. Карбованцеві вклади населення було перераховано у гривні за курсом 100 000 крб. за одну гривню без будь-яких обмежень і конфіскацій із вільним їх використанням у гривнях.

Протягом 15 днів – від 2 до 16 вересня 1996 р. – в готівковому обігу одночасно вільно використовувалися як гривні, так і карбованці з поступовим вилученням останніх. Після ж 16 вересня приймання карбованців в усі види платежів було припинено, і єдиним законним засобом платежу на території України з цього моменту стала гривня.

З початку реформи всі видачі готівки з кас банків (у тому числі для виплати заробітної плати, пенсій та інших доходів), безготівкові розрахунки здійснювались тільки у новій національній валюті, історія становлення якої, втім, налічує понад тисячу років...

МИТНИЙ НАГЛЯД В БІЛГОРОДІ ЗА ЧАСІВ П. СКОРОПАДСЬКОГО (1918 Р.)

Дейнеко Сергій Миколайович
Харківський історичний музей

Згідно з угодою про тимчасовий мир між Українською Державою та Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою від 12 червня 1918 р., відбулося припинення бойових дій і вже 14 червня розпочалися переговори про визначення кордонів між обома державами. Українська делегація наполягала на розмежуванні за етнічним принципом, російська делегація вважала, що визначення кордонів необхідно проводити шляхом опитування місцевого населення, тобто проводити плебісцит серед мешканців прикордонних населених пунктів на приналежність до тієї чи іншої держави.

Під час переговорів в Курську, після низки взаємних поступок, досягнуто домовленостей, що демаркаційна лінія пройде через Сураж, Унечу, Стародуб, Новгород-Сіверський, Глухів, Рильськ, Колонтаївку, Суджу, Беленіхіно та Куп'янськ. Слід зауважити, що обидві сторони не вважали її своїм державним кордоном.

Один із пунктів мирної угоди – відновлення вільної торгівлі. Формування Митної служби розпочалося ще за часів УНР і в період гетьманату П. Скоропадського перейшло до практичних кроків. Так, згідно з наказом Департаменту митних зборів Української Держави від 2 липня 1918 р. за № 1877, керівництво Харківської головної складської митниці зобов'язали організувати тимчасовий митний нагляд на станції Білгород Курської губернії. Окрім Білгорода подібні тимчасові митні нагляди відкрили в Валуйках, Готні, Коренево Курської губернії та Гомелі. Митні нагляди в Білгороді та Валуйках були передовими постами Харківської митниці, подібні заклади в Готні, Коренево та Гомелі презентували Київську складську митницю.

Згідно з наказом Департаменту митних зборів, штатний розклад Білгородського нагляду склав 7 службовців, котрих мала виділити зі свого складу в якості відряджених Харківська митниця. Але зважаючи на те, що через Білгород рухалася велика кількість пасажирів в обидві сторони, число митників постійно збільшувалося. Першим керівником нагляду призначено скарбника Харківської митниці А. Білецького. Свою роботу в Білгороді він розпочав 17 липня 1917 р. Формування штатів новоствореного нагляду відбувалося в основному за рахунок Харківської митниці. Так, в період з середини липня по 21 жовтня

1918 р. до Білгородського митного нагляду відрядили 11 співробітників Харківської митниці, з них 8 доглядачів. Іншим джерелом формування штатів слід назвати колишніх працівників митних установ Російської імперії та військовослужбовців у відставці. Нам відомо про 6 співробітників даної категорії. Наприклад, наприкінці серпня посаду пакгаузного урядовця обійняв колишній пакгаузний та корабельний наглядач Юрбурзької митниці В. А. Індутний, а в середині вересня на службу до Білгородського нагляду прийнято колишнього прапорщика 10-го гусарського Інгерманландського полку М. Т. Ієвлева. З 2-го жовтня на посаду керівника нагляду призначено колишнього керуючого Бакинською митницею Голованя, а виконуючого обов'язки А. Білецького повернуто до Харкова на попередню посаду.

Управління наглядом розташувалося в Білгороді по вул. Веденській, 3. Для виконання своїх безпосередніх службових обов'язків на ст. Білгород для митників командування німецького гарнізону виділило частину приміщень станційного буфету, де, до речі, вже розташувалася німецький Червоний Хрест. Подібне сусідство заважало повноцінно нести службу, тим паче, що деякі німецькі військовослужбовці виказували неповагу до працівників митного нагляду.

У своїй роботі українські митники часів гетьманату П. Скоропадського керувалися цілою низкою різноманітних циркулярів та постанов Департаменту митних зборів. Одним з найперших набрав чинності циркуляр від 23 травня 1918 р. «Про заборону вивозу за кордон України ріжних товарів». За межі України заборонялося вивозити: рис, колоніальні товари, сирі та оброблені шкіри, цинк, мідь, нікель, олово, свинець, срібло, золото та ювелірні вироби, гуму, вовну, олію та коней. 26 липня до цього списку додали рафінадну патоку, монпансьє та інші вироби з цукру.

Боротьба з контрабандою велася переважно за межами станції Білгород. Місцеве населення ґрунтовими шляхами, безконтрольно, гужовим транспортом вивозило до РРСФР в основному цукор та борошно, ввозилися різноманітні мануфактурні товари. Стосунки між митниками та місцевими мешканцями склалися не вельми дружні, митникам неодноразово погрожували. З метою запобігання нападів на митників та активізацією боротьби з контрабандою було налагоджено співпрацю між митним наглядом та Корочанською військовою комендатурою, в розпорядження митників направлено 6 військовослужбовців. Ними спільно затримано контрабандний вантаж на суму 468 крб. 95 копійок.

Фінансування нагляду проводилося частково з коштів Харківської митниці, частково за рахунок грошей, отриманих за сплачені мита. У цілому утримання нагляду з середини липня по середину грудня обійшлося

в 33 тис. 144 крб. 85 копійок. За цей період Білгородський нагляд в якості різноманітних мит та зборів отримав 43 тис. 185 крб. 21 копійку. Таким чином чистий прибуток склав 10 тис. 40 крб. 36 копійок.

Унаслідок відновлення бойових дій між РРФСР та Українською Державою, Білгородський митний нагляд 24 листопада 1918 р. евакуйовано до Харкова. Через 2 дні, 27 листопада, керівництво Харківською митницею звернулося до німецького коменданта ст. Харків з проханням допомогти особовому складу нагляду повернутися до Білгорода, бо надійшла інформація, що частини Червоної Армії залишили місто і відійшли за нейтральну смугу. Однак, 10 грудня митний нагляд знову евакуйовано до Харкова і вже 11 грудня керівник Харківською митницею А. Гаєвський видав наказ оформити документи про ліквідацію Білгородського митного нагляду. Остаточо цю установу ліквідовано до 18 грудня 1918 р. Таким чином, цю дату можна вважати останнім днем роботи Білгородського митного нагляду.

РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВНА МОНОПОЛІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ТА МИТНО-ТАРИФНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИ ПЕРЕХОДІ ДО НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Архірейський Дмитро Володимирович
Академія митної служби України

Складовою політики «воєнного комунізму», впровадженого російськими більшовиками в період революції 1917–1921 рр., стала державна монополія зовнішньої торгівлі, що була оголошена декретом РНК РРФСР «Про націоналізацію зовнішньої торгівлі» 22 квітня 1918 р. Більшовики намагалися встановити максимальний контроль за всіма товарними, продовольчими, сировинними, фінансовими тощо ресурсами та запасами держави. Внутрішня торгівля обмежувалася, натомість передбачався «комуністичний» розподіл продуктів і товарів. Подібні заходи були спрямовані на обмеження допуску до ринку приватного капіталу, що розглядалося більшовиками як запорука втримання політичної влади. Від зовнішньої торгівлі більшовицький режим, звісно, відмовитися не міг, адже напівзруйнована вітчизняна економіка потребувала фінансових, технологічних, товарних тощо вливань, а цим допомогти могли винятково західні промислово розвинуті держави.

Проте більшовики вважали, що за умов «воєнного комунізму» зовнішня торгівля також має бути націоналізована, тобто до участі у ній не допускався вітчизняний приватний капітал. У той же час вони боялися економічного впливу і конкуренції з боку західного капіталу, адже згідно з марксистською доктриною економічний тиск рано чи пізно міг привести до зміни політичної влади. Отож, у сфері зовнішньої торгівлі державна монополія впроваджувалася правлячою партією на-самперед для того, аби можна було нейтралізувати будь-які загрози з боку західних економічних партнерів.

Таким чином, у період «воєнного комунізму» більшовицький режим, хоча і залишив митну службу діючою, все ж таки ставився до неї легковажно. Нарком зовнішньої торгівлі РРФСР і СРСР Л. Красін, у чиєму підпорядкуванні перебувало радянське митне відомство, відверто визнавав, що тоді розглядалась можливість ліквідації митних структур як окремої служби. Митні органи залишили тільки тому, що вони забезпечували додатковий контроль з боку держави за переміщенням і розподілом різноманітної товарної продукції. Водночас традиційна для митної служби фіскальна функція фактично не реалізовувалася. Протягом всього періоду «воєнного комунізму» продовжував діяти дореволюційний митний тариф, проте стягування мита здійснювалося скоріше за інерцією.

Впровадження нової економічної політики відчутно активізувало внутрішній ринок, суб'єктами якого стали не тільки державні госпрозрахункові підприємства, але й приватні власники, кооперативи тощо. Ясна річ, з'явилися бажання вийти й на міжнародний ринок. Таким чином, поставало питання про обмеження державної монополії зовнішньої торгівлі, яку здійснював НКЗТ РРФСР, а також про повернення до традиційної митно-тарифної політики та фіскальної функції митних органів.

Протягом другої половини 1921–1922 рр. у вищих державних і партійних колах більшовицького істеблішменту тривала доволі гостра дискусія щодо перспектив монополії зовнішньої торгівлі, отже, й подальшої долі радянського митного відомства. Красін з однодумцями активно відстоював недоторканість монополії, і в цьому можна побачити як бажання захистити відомчі інтереси, так і розуміння того, що здійснення зовнішньої торгівлі у традиційний спосіб змусить слабку радянську промисловість конкурувати з більш розвинутою західною, а це може призвести до економічної перемоги капіталістичних країн.

Апологетам монополії протистояли доволі відомі урядовці і партійні діячі (М. Бухарін, Г. Зінов'єв, Г. П'ятаков, Л. Каменев, Г. Сокольников, І. Смілга, В. Мілютін, М. Осинський), які закликали дещо об-

межити монополію, дозволивши зацікавленим радянським організаціям під наглядом НКЗТ більш вільний доступ на зовнішній ринок, а також створити на деяких ділянках кордону вільні торговельні зони (порто-франко).

Арбітром цієї довготривалої дискусії став безпосередньо лідер правлячої партії В. Ленін. В обмеженні монополії зовнішньої торгівлі він бачив страшний політичний ризик для більшовиків. Розглядаючи існування своєї держави в оточенні потужних капіталістичних країн як перманентну боротьбу з останніми, Ленін боявся економічної перемоги Заходу над своїм режимом. З цієї причини він категорично не погоджувався обмежувати монополію зовнішньої торгівлі.

Тим не менш, залишити все незмінним при переході від «воєнного комунізму» до непу правлячий режим не міг. У 1922 р., зокрема, було прийнято перший радянський митний тариф, який більшовики розраховували використовувати скоріше як засіб торгів із закордоном, ніж для наповнення державного бюджету.

Найближчі роки показали, що нова митно-тарифна політика в контексті реанімації фіскальної функції митних структур дала блискучі результати. Проте на ліквідацію монополії зовнішньої торгівлі радянський уряд навіть після смерті не зважився. Більшовики були готові пожертвувати прибутковим фіском, але не власною владою. Тому, хоча митний тариф, як явище, відмінений не був і митна служба продовжувала виконувати свої обов'язки, в цілому статус митного відомства в системі радянських органів влади підвищений не був. Більшовики за умов штучного обмеження активності приватного капіталу воліли здійснювати зовнішню торгівлю в ручному режимі, тому митні тарифи, процедури, митна система в цілому і в подальшому відігравали по суті лише допоміжну роль.

ПОДАТКИ В УСРР У ПЕРІОД НЕПУ (1921–1930 РР.)

Гай-Нижник Павло Павлович

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України

НЕП бере початок з *Декрету* від 21 березня 1921 р. про заміну продрозкладки продподатком, яким скасовувалася примусова монополія держави на заготівлю продуктів сільського господарства і дозволявся

вільний їх продаж на місцевому ринку. Запровадження цього Декрету започаткувало відхід від крайніх заходів воєнного комунізму.

Декрет про продподаток визначив об'єктом оподаткування зернові продукти. Надалі натуральний податок було поширено й на інші сільгосппродукти: картоплю і олійне насіння (28 травня 1921 р.), продукти бджільництва, городництва, баштанні культури, сіно (24 червня 1921 р.), солому (26 червня 1921 р.), вовну (28 червня 1921 р.), молочні продукти тощо.

11 квітня 1922 р. цю серію окремих натуральних податків було перетворено на єдиний натуральний податок. Проте, незважаючи на зміну різновиду обкладання селянства, голод в Україні остаточно подолати не вдалося. Обсяг стягнення податку був надто високим – до 40% від усього зібраного урожаю. Натуральний податок до того ж підтримував натуральну (бартерну) систему відносин в економіці. 1923 р. замість продподатку запровадили податок, який можна було сплачувати й грішми – сільськогосподарський. Наступного року було встановлено єдиний сільськогосподарський податок, що сплачувався виключно грішми, який став одним з стовпів радянської податкової системи аж до податкової реформи 1930 р.

Певний час натуральна форма сплати податку зберігалася й в галузі промисловості. Зокрема, запроваджений 12 липня 1921 р. так званий *помолподаток*, покладався на підприємства, що займалися переробкою зерна. Одночасно у промисловій сфері тривали й послаблення: дрібні підприємства повернено їх попереднім власникам або віддано в оренду приватним особам; у певних межах дозволено біржові операції; засновувалися різні торговельні, промислові і транспортні контори; громадську промисловість було переведено на госпрозрахунок; почали з'являтися трести. Із подібними змінами в країні почав виникати й об'єкт оподаткування – промислово-торговельні доходи приватних осіб і соціалістичного сектору, а відповідно й перший за період НЕПу грошовий податок – *промисловий* (26 серпня та 15 березня 1921 р.). Грошовий промисловий податок до 1928 р. структурно був подібним до російського дореволюційного промислового податку. Різниця полягала у тому, що радянський зрівняльний податок (на перших порах мав назву «рівноподільний збір») стягувався у відсотковому відношенні до обороту, а не з чистого зиску. До його реформування у 1928 р. продподаток складався з двох частин – патенту та зрівняльного податку.

Законом від 10 серпня 1928 р. продподаток було змінено: патентний збір скасувався, а замість нього було створено систему реєстраційних свідоцтв, які потрібно було викуповувати на кожний заклад (промисловий чи торговельний), на кожний склад, особисту промислову

діяльність тощо. Сам податок обчислювався на підставі обороту за поточний рік. Проте градація ставок для різних секторів була різною: для соціалістичного сектора – від 1,6 до 14,8 %, для приватного – від 2,15 до 17,15 %. Всього існувало шістнадцять ставок.

Втім і після реформи 1928 р. основним принципом оподаткування залишився податок на суму з обороту. 16 вересня 1922 р. в РСФРР за часів НЕПу було встановлено й *загально-прибутковий податок*. В УСРР його було введено з 1 березня 1923 р. Мета полягала в оподаткуванні прибутків і, головне, майна вцілілої після революційного терору рештки буржуазних і заможних верств суспільства. У 1924 р. система прибуткового оподаткування різко змінилася і набула класового характеру. На різні категорії поділялося не лише населення, але й місцевість. Оподаткування було поступовим, з обов'язковим декларуванням. Втім уже 24 листопада 1926 р. загально-прибутковий податок вкотре зазнав реформування. Прибутки повною мірою оподатковувалися (за незначним винятком), і податок мав чітко обліковуватися. Збережено також його поступовий характер і принцип класовості. Проте класовість оподаткування набула тріступеневості. Щодо рівня 1924 р. найістотніше збільшилося оподаткування (понад 30 %) для так званих нетрудових прибутків. 14 грудня 1927 р. для останнього розкладу рівень оподаткування підвищено аж до 54 % із суми оподаткованого прибутку. Податок стягувався з чистого зиску. Для юридичних осіб ставки було встановлено такі ж, як і для осіб з нетрудовим прибутком.

Загалом ці три податки (сільськогосподарський, промисловий та загально-прибутковий) і становили основу системи радянських безпосередніх податків. Існувала, щоправда, й низка інших податкових стягнень, які мали тимчасовий характер: *податок на користь голодних, загальногромадський податок, трудгужподаток* на трудову і гужову повинність, який з часів воєнного комунізму було переведено на грошовий рівень, «грошовий подвірний податок поза міськими селищами для задоволення місцевих потреб». У 1924 р. замість трудгужподатку встановлюється *єдиний сільгоспподаток*. Проте, незважаючи на збільшення грошових податків, надходження від них у 1922-1923 рр. «становили незначну частину, всього 2 $\frac{1}{2}$ % суми натуральних податків, а разом з подвірним, фактично ще незібраним, всього 9 %».

Ще меншими, але такими, що мали тривкіший характер, були: *рентний податок*, надходження від якого були незначними і, відповідно, не відігравали істотної ролі в бюджеті країни; 1927 р. його було передано в юрисдикцію органів міського самоврядування; *податок зі спадщини й даровизни* (запроваджено в УСРР з 1 лютого 1923 р.), що гальмував можливість нагромадження капіталів у приватних руках; *податок*

на надприбуток був останнім податком, запровадженим у добу НЕПу, який встановлено у 1927 р. і скасовано лише в 1934 р.

Більше половини прибутків до бюджету СРСР (до реформи 1930 р.) давала досить широка і розгалужена *система посередніх податків* здебільшого у вигляді акцизів. Їх було запроваджено з 1922 р. Найвагоміше значення мав *акциз з трунків* – вина, спирту, пива. 1928 р. ставки *акцизу з цукру* було підвищено. Окрему структуру мав *акциз з тютюнових виробів*, у початковій формі запроваджений ще від 5 жовтня 1921 р. Вирощувати тютюн дозволялося усім, проте весь врожай продуценти тютюну мали збувати винятково власникам складів і фабрикантам. Крім того, було запроваджено *акцизи з чаю, нафтових продуктів, сірників, галош, свічок*, які за часів НЕПу не відігравали будь-якої помітної ролі як в бюджеті УСРР, так і в бюджеті СРСР. Новизною у податковій системі СРСР за НЕПу був *акциз з текстильних виробів*. Проте оподаткуванню підлягали лише вироби фабричних закладів. У 1930 р. внаслідок податкової реформи вищезазначені акцизи було скасовано і замінено податком з обороту. Взагалі ж роль акцизних надходжень мала в часи НЕПу тенденцію до зростання. Так, якщо у 1922/1923 бюджетному році вони склали 103,0 млн. руб., то в 1927/1928 бюджетному році – 1 млрд. 482,6 млн. руб.

До реформи 1930 р. в СРСР існували й *одноманітного роду оплати*, найважливішою з яких був *гербовий збір*, запроваджений 5 квітня 1922 р. Він був двох видів (простий та пропорційний) і охоплював надзвичайно багато сторін господарського життя країни. Окремий же *податок на оборот цінностей* було запроваджено лише 14 вересня 1927 р., однак проіснував він тільки до 1928 р. й був скасований через запровадження нового *Статуту про промисловий податок*. Крім гербового збору, стягувалися також судові *оплати*, канцелярські, збори за різного роду посвідчення, довідки, папери, які видавалися приватним особам і організаціям за нотаріальні послуги, тощо. Існували ще й такі оплати: мисливська, за землевпорядні роботи, консульські, пробірні, цензурні, паспортні, за реєстрацію акційних товариств, за навчання у шкільних закладах. У 1930 р. було реформовано й систему оплат шляхом заміни їхнього різноманіття на єдину державну оплату.

НЕП, як перехідний етап, все ж дав новоствореній державі (СРСР) шанс відновлення капіталістичних (чи приватновласницьких) відносин і покращання економіки країни. У цьому випадку більшовицькій партії довелося б відмовитися від втручання в економіку і соціально-господарських експериментів, що, безумовно, призвело б її до політичного самогубства. НЕП безумовно сприяв піднесенню економіки країни і як тільки вона стабілізувалася, а продукція більшості галузей

народного господарства досягла довоєнного (до Першої світової війни) рівня, влада знову повернулася на попередній шлях кардинальних економічних і соціальних експериментів. Такий поворот призвів і до крутої зміни соціально-економічної структури СРСР, а відповідно до нового курсу партії: слід було й змінити і фінансову політику держави, одним з виявів якої мала стати подальша податкова реформа 1930 р. Набирала обертів кривава доба сталінізму...

Г. Я. СОКОЛЬНИКОВ О РАЗВИТИИ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ В ПЕРИОД НЭПА

Соколов Александр Станиславович

Рязанский государственный радиотехнический университет

Григорий Яковлевич Сокольников (1888–1939) – государственный деятель, первый нарком финансов СССР. Его имя тесно связано с проведением денежной реформы 1922–1924 гг., давшей устойчивую валюту стране. Программа финансового оздоровления, нашедшая отражение в многочисленных работах, предусматривала не только оздоровление бюджета, создание устойчивого рубля, но и восстановление налоговой системы. Документальное наследие Г. Я. Сокольникова свидетельствует о разносторонних талантах и организаторских способностях, неординарных взглядах экономиста и незаурядных качествах реформатора.

Главным звеном перехода к новой экономической политике стала реорганизация налоговой системы в деревне. Выступая на XII съезде РКП(б) Г. Я. Сокольников указывал, что вопрос о налоговой политике «выходит за пределы городов, фабричных поселений и выводит нас и нашу партию в деревню, в гущу миллионов крестьянства». Нарком финансов подчеркивал, что «в вопросе налоговых отношений сосредоточена основная тяжесть политической проблемы взаимоотношений между рабочим классом и крестьянством в Советской России». Важными составляющими частями движения по направлению к товарно-денежному хозяйству в период нэпа стало восстановление и развитие денежного налогообложения. Г. Я. Сокольников подчеркивал, что в вопросе о переходе от натурального обложения к денежному «нужно, с одной стороны, отдать себе ясный отчет в том, что если продналог, натуральный налог стоял у колыбели нэпа, то в своём развитии нэп неизбежно должен был опрокинуть эту колыбель, должен был привести к замене натуральных отношений денежными». По мнению народного

комиссара финансов в российской системе налогов наблюдалось резкое преобладание косвенного обложения над прямым. Причину этого он видел в господстве натурального налога над денежным. Г. Я. Сокольников полагал, что в «области налоговой мы должны отстаивать систему прямых налогов (в определённых размерах), как налогов, обеспечивающих возможность классового подхода, классовой политики». Отказ от этого означал бы измену основным принципам социализма.

Денатурализация системы налогообложения крестьянства произошла в мае 1923 г. в связи с введением единого сельскохозяйственного налога. Г. Я. Сокольников отмечал, что «переход от продналога к единому сельскохозяйственному налогу представляет крупнейший шаг в деле упорядочения советской налоговой системы, и на основе этого упорядочения – к оздоровлению всего финансового хозяйства страны». Он считал, что сельскохозяйственный налог должен быть организован так, «чтобы крестьянское сознание признало его правильным и справедливым, чтобы обложение было сведено к размерам, приемлемым для крестьянского двора». Выступая на совещании коллегии НКФ СССР с Наркомфинами союзных республик в мае 1925 г. он указывал, что «мы должны так построить сельскохозяйственный налог, чтобы он не был препятствием для быстрого роста крестьянского хозяйства в сторону приближения к подоходному налогу с полным освобождением от налога бедняцких и малоимущих хозяйств».

В качестве здоровой наиболее прогрессивной формы доходов бюджета Г. Я. Сокольников рассматривал подоходный налог, который должны платить как все предприятия, так и крестьяне, рабочие и служащие. Нарком финансов полагал, что в перспективе роль налогов с населения должна не снижаться, а возрастать, ибо качественным образом должен вырасти уровень личных доходов. Соответственно качественным образом должна вырасти роль личных доходов граждан как в формировании бюджета, так и в накоплении, капиталообразовании, кредитных операциях, на рынке ценных бумаг. Государство должно облагать налогом доходы граждан, но оно не должно стремиться присваивать всю прибыль, получаемую предприятиями.

В целом Г. Я. Сокольников указывал, что «всю налоговую систему мы должны перестраивать под таким углом зрения, чтобы не парализовать роста производительных сил».

КООПЕРАТИВНА ТОРГІВЛЯ ХАРКОВА В ПЕРШІ РОКИ НЕПУ ТА ЇЇ МІСЦЕ В ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Скубій Ірина Володимирівна

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

Відновлення діяльності споживчих кооперативів розпочалося відразу з введенням нової економічної політики. Радянська влада надавала кооперації вагомого значення і відводила ключову роль у справі боротьби з приватним капіталом.

Джерельну базу дослідження становлять архівні матеріали з фондів Державного архіву Харківської області (Ф.Р.44, Ф.Р.203, Ф.Р.845, Ф.П.1). Цінним джерелом є також періодична преса 1920-х років, зокрема, варто виділити «Кооперативне будівництво», «Українську кооперацію» та «Комуніст».

Предметом дослідження є кооперативна торгівля Харкова в перші роки непу, представлена здебільшого торгівельною діяльністю Харківського споживчого товариства. Авторкою досліджується становлення та розвиток споживчої кооперації, її місце в політиці радянської влади впродовж 1920-х рр.

Метою даної роботи є з'ясування особливостей та основних етапів становлення споживчої кооперації Харкова, представленої у першу чергу Харківським споживчим товариством. У дослідженні робиться спроба виявити основні етапи політики радянської влади стосовно споживчої кооперації в роки непу в Харкові.

Вивченням питання розвитку кооперативної торгівлі займалося широке коло вчених, зокрема, варто відзначити В. В. Лантуха, Т. В. Оніпко, В. В. Гольця. У той же час становлення Харківського споживчого товариства ще не було предметом вивчення науковців.

Радянська кооперація пройшла складний шлях, від становлення до одержавлення, лише протягом 1920-х рр. Роки нової економічної політики стали важливим випробуванням для споживчої кооперації у тому числі. Введення торгівельних відносин у 1921 р. покликало за собою появу або відновлення багатьох кооперативних споживчих товариств, зокрема, Харківського споживчого товариства.

У 1921 р. споживча кооперація відіграла суттєву роль у справі насичення ринку товарами широкого вжитку. У той же час варто відзначити, що асортимент товарів більшості споживчих кооперативів, зокрема, столичного Харківського, не відповідав особливостям ринкового попи-

ту. Серед асортименту можна було знайти, наприклад, підкови воєнного зразка, іржаві залізні кружки, десертні ложки.

Протягом 1921 р. відновлення діяльності Харківського споживчого товариства проходило в умовах боротьби за ринок з приватним торгівцем, який швидко нарощував свій товарообіг. З метою запобігання цьому місцева влада змушена була дозволити товариству торгувати широким колом товарів. До кінця року було налагоджено випікання хліба, який ішов на потреби членів споживчого товариства та робітників. Більше того, в 1921 р. місцева влада навіть ставила питання про створення спеціального комітету, який би займався пошуком коштів на потреби споживчого товариства. У такий спосіб, використовуючи адміністративні та економічні важелі тиску, місцева влада намагалася поставити під свій контроль ринок Харкова.

З 1922 р. Харківському споживчому товариству були надані можливості для пільгової оренди приміщень. У 1923 р. місцева влада дозволила товариству друкувати талони для сплати робітниками куплених товарів в кредит. Таким чином, протягом перших років нової економічної політики склалися сприятливі умови для становлення та розвитку споживчої кооперації Харкова. Протягом 1924 р. місцевому споживчому товариству надавалися також сприятливі умови і в кредитуванні, і в постачанні хлібом.

Отже, протягом перших років непу Харківське споживче товариство виявило значний потенціал для свого розвитку та охоплення ринку. У той же час досягнуті результати та темпи розширення мережі були б неможливі без підтримки влади. Особливості розвитку споживчого товариства Харкова підтверджують створення спеціальних сприятливих умов для розвитку споживчої кооперації та плани радянської влади з витіснення приватника ще з перших років непу.

МИТНО-ТАРИФНА ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТОЛІТТЯ

Русенко Святослав Ярославович
Тернопільська митниця

Перший митний тариф. Розпорядженням Міністра фінансів та Міністра промисловості і торгівлі 4 листопада 1919 р. був прийнятий перший митний тариф Польщі. Згідно з цим Розпорядженням, товари,

що перевозилися через митну територію Польщі або вивозилися з неї, не підпадали під сплату мита.

Митний тариф складався з 10 розділів, які ділились на 217 позицій з підпунктами. Навпроти кожної товарної позиції зазначалася ставка імпортного мита. Митний тариф містив такі розділи: 1. Продукти харчування і тварини; 2. Продукти тваринництва і вироби з них; 3. Матеріали та вироби з дерева; 4. Будматеріали і керамічні вироби; 5. Паливо, асфальт, смоли і продукти з них; 6. Хімічні матеріали і хімічні продукти переробки; 7. Руди, метали і вироби з металів; 8. Папір, вироби з паперу і твори друкарського мистецтва; 9. Волокнисті матеріали і волокнисті вироби; 10. Одяг, гудзики, бісер, галантерея, письмові матеріали тощо. Найбільше позицій містили перший та сьомий розділи – по 40 та 37 відповідно.

Другий митний тариф. Через п'ять років, після введення численних розпоряджень Міністра фінансів та Міністра промисловості і торгівлі щодо зміни та доповнення митного тарифу, вирішено видати новий митний тариф. Розпорядженням Президента Речі Посполитої від 26 червня 1924 р. у справі митного тарифу впроваджено другий митний тариф Польщі, який зберіг систему тарифу 1919 р.: у ньому залишилося 10 розділів та 217 позицій. Кількість митних ставок збільшено до 1600. Підвищено ряд митних ставок, але, щоб не допустити загострення суспільної напруги, залишено низькі ставки ввізного мита на товари першої необхідності. Під митно-тарифну протекцію прийнято нові напрямки промисловості: гумова, електротехнічна, хімічна. На них введено високі мита, оскільки вони не відносились до продуктів першої необхідності.

Третій митний тариф. Третій і останній митний тариф в міжвоєнній Польщі був прийнятий розпорядженням президента Речі Посполитої від 23 серпня 1932 р. і набрав чинності 11 жовтня 1933 р. Він містив нову номенклатуру, а також, згідно із ст. 2 дві колони ставок – вищі ставки для країн, що не передбачалися торговими угодами, і нижчі ставки для країн, включених до торгових угод. Тариф поділявся на 20 розділів, 90 груп і 1275 позицій. У новому тарифі було введено дуже високі мита на сільськогосподарські товари, що вироблялися в Польщі. Згідно із ст. 4 Тарифу підставою для застосування відповідних позицій був матеріал, з якого виготовляють товар, з врахуванням ступеня його оформлення, а також призначення товару. Тариф діяв до початку Другої світової війни. Однак, з огляду на довоєнну економічну ситуацію країни та на міжнародні торговельні угоди, піддавався безперервним змінам. Зокрема, в травні 1937 р. був підписаний торговий трактат з Францією, який містив 622 митні пільги. У 1938-1939 рр. введено ряд митних

пільг на сировину і необхідні продукти, що не виробляються в країні, для розвитку загальнодержавної промисловості і землеробства.

Третій тариф був явно протекціоністським. Вперше в ньому була врахована охорона продуктів національного сільського господарства і переробної промисловості. Попередні два тарифи міжвоєнної Польщі брали під охорону головним чином промислові продукти. Особливу увагу привертало позитивне значення численних полегшень і знижень для розвитку економіки.

Підводячи підсумки, зазначимо, що, не зважаючи на деякі високі тарифні ставки, митне оподаткування в Польщі було середньої величини. На це впливали численні зниження і звільнення від мит, що слугувало як додатковий інструмент впливу на господарювання. Мито втрачало значення як інструмент охорони загальнодержавного ринку. Його функцію переймали валютні обмеження та регламентація зовнішньої торгівлі.

ВОЛИНСЬКІ ТОРГИ В РІВНОМУ – РЕГІОНАЛЬНА ВИСТАВКА-ЯРМАРОК ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (1930–1939 РР.)

Марчук Володимир Станіславович
Державний архів Рівненської області

Протягом 1919–1939 рр., коли значна частина історичної Волині перебувала у складі Польської держави – II Речі Посполитої, відбулося активне включення регіону в її суспільне і господарське життя. Це були роки промислового «буму», коли на теренах як Європи та Польщі, так і Волині започатковувалася діяльність промислово-ремісничих і сільськогосподарських виставок, що стали одним з важливих стимулів розвитку як окремих країн, так і регіонів. Безумовно, Волинь як новоприєднаний 1921 р. і економічно відсталий порівняно з іншими, навіть східними землями Польщі, регіон не могла претендувати на загальнодержавні акції підтримки. Однак ці терени мали значний природно-рекреаційний і сільськогосподарський потенціал. Використання переваг краю: розробка родовищ природного каменю, стимулювання розвитку рослинницької і тваринницької галузей господарства, ремесел, туризму, – сприяли б включенню Волині в загальнопольський економіко-господарський контекст.

Волинські торги у Рівному повинні були стати каталізатором усіх названих процесів і своєрідною рекламою для залучення в регіон інвестицій різного походження. На межі 1920–1930-х рр. місто було найбільшим на Волині і налічувало майже 40 000 мешканців. Дуже вигідне географічне розташування міста – на перехресті залізничних шляхів, які поєднували північ з півднем (Рига–Вільнюс–Львів–Бухарест) та захід зі сходом (Варшава–Здолбунів–Шепетівка, Київ–Одеса–Чорне море) повинно було стати стартовим пунктом для «експансії Польщі на Схід», налагодження господарських і торгових відносин з Радянським Союзом.

Перші Волинські торги відбулися у Рівному восени 1930 р. і мали характер локальної промислової та ремісничої виставки. Основними її експонатами була продукція місцевих, рівненських, виробників. У зв'язку з високим рівнем зацікавлення з боку відвідувачів виставки було прийняте рішення про проведення таких імпрез щорічно.

Друга та третя виставки, які в 1931 та 1932 рр. проводились під назвою «Великі Ровенські торги», засвідчили, що їх проведення стало важливою подією в господарському житті Західної Волині. Відбулося поступове структурування виставки та виокремлення найважливіших розділів: власне виставка, торгівля, навчання.

Четверті Торги у 1933 р. отримали назву «Волинські Торги в Рівному». Саме з цього часу Торги вийшли на регіональний рівень, перетворюючись на великий волинський ярмарок. Загальна кількість учасників Торгів досягла 268, її відвідали майже 50 тисяч чоловік.

Наступні, п'яті, Торги 1934 р., що тривали протягом чотирнадцять днів (усі попередні – лише вісім), стали ще й осередком проведення етнографічних свят. Кожна наступна виставка привертала до себе все більшу увагу з боку як виробників, так і бажаючих придбати продукцію, навіть не зважаючи на більш жорсткі умови відбору учасників. Так, на шостих Торгах Волинських 1935 р. організатори надавали перевагу тим, хто був готовий продемонструвати промислову продукцію, необхідну для Волинського регіону й виготовлену саме тут. З метою популяризації регіону було проведено фотовиставку та виставку, присвячену туристичним можливостям краю.

До початку роботи наступних, сьомих, Торгів 1936 р., було визначено період їх щорічного проведення – між 8 та 30 вересня. За своїм розмахом виставка була найбільшою з усіх, що проводилися раніше: до них долучилися 325 учасників – 110 з Рівного, 84 – з Рівненського повіту, 43 – з Волинського воєводства, 88 – з інших воєдств.

Дев'ятий ярмарок 1938 р. зібрав 294 учасники. Організатори планували вивести десяти, ювілейні, Волинські торги в Рівному на новий

рівень – загальнопольський. Керівництво Волинського воєводства закликало повітових старост, президентів і бургомістрів міст активніше організувати екскурсії на Торги, до відвідування Рівного залучати купців, ремісників, сільськогосподарських виробників, а також школярів для якнайширшого ознайомлення з досягненнями господарства Волині. Однак, за умов зміни політичної ситуації у Східній Європі восени 1939 р. (початок Другої світової війни) цим планам не судилось бути реалізованими.

ОПОДАТКУВАННЯ НЕРУХОМОГО МАЙНА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Орлик Світлана Владиславівна

Кіровоградський національний технічний університет

У період прийняття Податкового кодексу України одним із найбільш дискусійних податків був податок на нерухомість. Дійсно, в Україні протягом останніх десятиріч тривало активне накопичення капіталу у вигляді нерухомості, а тому закономірно виникла необхідність його оподаткування. В аспекті пошуку шляхів оптимального вирішення цієї проблеми вітчизняний історичний досвід оподаткування нерухомого майна набуває важливого значення.

У Російській імперії, до складу якої входили й українські губернії, податок на нерухоме майно спочатку був запроваджений у вигляді оціночного збору як суто міський місцевий збір. Відразу ж після запровадження його справляння в окремих містах Російської імперії він складав значну питому вагу в загальних доходах міських бюджетів: від 10,7 % у м. Херсоні (1833 р.) та м. Києві – 17,1 % (1831 р.) до 50,8 % у м. Харкові (1835 р.), м. Одесі – 38,1 % (1834 р.). У столиці імперії, м. Санкт-Петербурзі, – 35,9 % (1804 р.) та 33,1 % (1820 р.).

До розрахованої оціночної вартості нерухомого майна (бази оподаткування) застосовувалася ставка збору в розмірі 1 % з кожного оціночного рубля такої нерухомості в містах Києві, Харкові та Санкт-Петербурзі, а в містах Одесі, Херсоні та Москві – 0,5 %.

У період проведення буржуазних реформ у Російській імперії було запроваджено ще й державний податок на нерухоме майно в містах, посадах і містечках, починаючи з другої половини 1863 р., з подальшим удосконаленням його справляння за Законом від 6 червня 1910 р. У зв'язку з цим складалася ситуація подвійного оподаткування одного

об'єкта – нерухомого майна, місцевим і державним податком. Такий порядок оподаткування – нонсенс для сучасності, а для тих часів – активне і зручне використання реального стабільного об'єкта оподаткування для наповнення казни грошовими коштами.

На початку 20-х рр. ХХ ст., у період запровадження «нової економічної політики», такий податок, призупинений на етапі «військового комунізму», знову набув чинності за рішенням більшовицького уряду. Розмір ставки встановлювався у відсотках до вартості нерухомості, яка визначалася фінорганом, і мав чіткі обмеження – ставка не перевищувала $\frac{1}{4}$ % вартості нерухомості в рік.

Податок на нерухомість як місцевий податок існував і в наступні періоди радянської історії. Базою оподаткування для обрахунку податку завжди була вартість нерухомості. Ставка оподаткування становила 0,5 % від вартості житлового фонду кооперативних організацій, та 1 % від вартості іншого житлового фонду.

Нині за Податковим кодексом України (розд. XII. «Місцеві податки і збори», ст. 265) передбачається справляння податку на нерухоме майно. При цьому залишається актуальним визначення головного акценту в оподаткуванні нерухомого майна – позиціонувати його як податок на розкіш, тобто оподатковувати надлишок житла, чи розглядати його як податок, через механізм справляння якого кожен власник нерухомості повинен вносити свою частку в суспільне життя, залежно від розміру та вартості нерухомого майна, що йому належить. Виходячи з положень Податкового кодексу, для оподаткування нерухомості був обраний саме перший варіант оподаткування, проблематичність реалізації якого обумовлюється існуванням двох способів визначення надлишку житла: шляхом нормування неоподаткованого розміру площі в натуральній величині або ж нормуванням неоподаткованого вартісного показника за вартістю об'єкта нерухомості. Сьогодні за таких умов запровадити податок на нерухомість в Україні, використовуючи базу оподаткування, визначену на підставі її вартості, немає можливості. Для цього необхідно створити єдиний кадастр житлової й нежитлової нерухомості та провести відповідну підготовчу роботу.

З урахуванням зазначеного можна стверджувати, що вітчизняний історичний досвід переконує в доцільності, а отже й необхідності, здійснювати оподаткування нерухомості у відсотках до вартості об'єкта нерухомості.

СТАНОВЛЕННЯ АКЦИЗНОГО ОПОДАТКУВАННЯ СПИРТУ ЕТИЛОВОГО, ЩО ВИКОРИСТОВУЄТЬСЯ ДЛЯ ВИРОБНИЦТВА ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ

Шевчук Олександр Михайлович
*Національний університет «Юридична академія
ім. Ярослава Мудрого»*

Спирт етиловий, як сировина для виробництва певної категорії ліків, є підакцизним товаром. Однак для нього ставка акцизного податку встановлена в розмірі 0 грн. за 1 літр, відповідно до чинного Податкового Кодексу. Слід відзначити, що акцизний податок не стягується з лікарських засобів, оскільки вони не визначені підакцизними за переліком.

Становлення акцизного оподаткування спирту етилового, як сировини для виготовлення лікарських засобів, виглядало наступним чином. З 1993 р. до 2003 р. діяла ставка акцизного податку в розмірі 0,12 грн. за 1 літр 100 % спирту етилового. Проте з кожним наступним роком відбувалося підвищення акцизного податку відносно спирту етилового: з 2003 р. розмір акцизного податку склав 2 грн., а з 2004 р. – вже 16 грн. З березня 2005 р. акцизний податок на спирт етиловий склав 17 грн.

З січня 2007 р. введено в дію нову ставку акцизного податку в розмірі 18 грн., а з 1 липня 2007 р. вона збільшилася до 19 грн. З урахуванням ПДВ на ставку акцизного збору додаткові витрати виробників лікарських засобів склали 21,6 грн., а з 1 липня 2007 р. – 22,8 грн. на кожному літрі спирту проти 2,40 грн. у 2004 р. Це призвело до стрімкого зростання цін (на 15–28 %) на лікарські засоби, у виробництві яких застосовується спирт етиловий (наприклад, на корвалол).

З урахуванням компенсації у 2007 р. повної ставки акцизу в сумі 18 грн., а в подальшому 19 грн. на кожному літрі спирту, додаткові витрати склали 3,60 грн. та 3,80 грн. відповідно. Але навіть за таких умов у 2007 р. повна вартість спирту етилового, що використовується для виробництва лікарських засобів, зросла на 23 % у порівнянні з 2006 р. (з 8,52 грн. за 1 літр в 1-му півріччі 2007 р. до 8,72 грн. за 1 літр у 2-му півріччі 2007 р.).

З 2008 р. спирт етиловий не підлягає оподаткуванню акцизним податком тільки у разі його використання у виробництві готових лікарських засобів (готові – закінчені виробництвом, які пройшли випробування, прийом і які відповідають вимогам стандартів та технічних умов, фармакопейних статей і технологічних регламентів), внесених до Державного реєстру лікарських засобів України.

З 10 січня 2011 р. відвантаження спирту виробникам лікарських засобів за «0» ставкою здійснюється за умови видачі податкового векселя, авальованого банком, за порядком та в межах квот, затверджених Кабінетом Міністрів України. Перелік лікарських засобів, для виробництва яких використовується спирт етиловий, також повинен бути затверджений Постановою Кабінету Міністрів України.

Висновок. Таким чином, умовно становлення акцизного оподаткування етилового спирту, що використовується для виробництва лікарських засобів, можна поділити на три етапи: 1) 1993–2003 рр.: діяла постійна ставка у розмірі 0,12 грн. за 1 літр 100% спирту етилового; 2) 2003–2007 рр.: застосовувалась постійно зростаюча ставка; 3) з 2008 р. по теперішній час: ставка в розмірі 0 грн. за 1 літр 100 % спирту етилового за порядком та в межах квот та відповідно до Переліку ліків.

НАФТОВА ДИПЛОМАТІЯ КИТАЮ: АФРИКАНСЬКИЙ НАПРЯМОК

Шуляк Сергій Вікторович
Академія митної служби України

Сучасне економічне зростання відрізняється великою енергоємністю. Особливо значною вона є у швидко зростаючих азійських економіках, зокрема китайській. Китайська Народна Республіка (КНР) є світовим лідером за темпами зростання споживання первинних енергоресурсів і до 2012 р. за цим показником випередить США.

Швидко зростає залежність КНР від імпорту первинних джерел енергії, передусім сирої нафти. Власний видобуток Китаю не спроможний задовольнити потреби його економіки у повному обсязі. До того ж, виробництво нафти у Китаї вже фактично сягнуло свого максимуму й зростає дуже повільно. За прогнозами Міжнародного енергетичного агентства потреба КНР у нафті до 2025 р. сягне 12,8 млн. барелів на добу, з яких 9,8 млн. буде складати імпорт.

Така перспектива змушує Китай постійно шукати нові джерела постачання нафти, що стає одним з пріоритетів його зовнішньої політики. Керівництво країни намагається налагоджувати дружні взаємовигідні відносини з країнами, що володіють нафтовими ресурсами. З цією метою воно спонукає національні нафтові компанії зміцнювати свою присутність у цих країнах, зокрема шляхом активного інвестування у різноманітні проекти.

Пошук нових джерел також викликаний необхідністю вирішення проблеми їх диверсифікації. До цього спонукає той факт, що близько половини імпортової нафти Китай отримує з Близького Сходу (передусім із Саудівської Аравії) – регіону, який характеризується високим рівнем нестабільності та відчуває потужний вплив з боку США – потенційного опонента Китаю. Серед найбільш перспективних альтернативних джерел постачання розглядаються Центральна Азія (передусім Казахстан), Росія, Південна Америка та Африка.

Усе більшого значення у нафтовій стратегії КНР набуває Африка, де китайські компанії (передусім Sinopec та CNPC) активно розширюють свою присутність. За оцінками експертів, Китай бере участь у нафтових і газових проєктах більш, ніж у 20 африканських країнах, а китайські інвестиції у нафтову та газову промисловість Африки на 2007 р. сягнули приблизно 30 млрд. доларів. На 2010 р. на Африку припадало 32 % імпортованої Китаєм нафти. Серед найбільших постачальників африканської нафти слід назвати Анголу, Судан, Екваторіальну Гвінею, Нігерію та Республіку Конго. Ангола вже виступає конкурентом Саудівської Аравії у якості головного постачальника нафти до Китаю. У 2010 р. вона поставила 4,4 млрд. барелів (на 7,6 % більше, ніж у 2009), що склало 15,8 % імпортованої Китаєм нафти.

Успіх Китаю у боротьбі за доступ до африканської нафти значною мірою пояснюється гнучкою політикою КНР стосовно відповідних країн, зокрема, готовністю надавати їм кредити на пільгових умовах, та «невтручанням у внутрішні справи». Це забезпечує позитивне ставлення африканських урядів до Китаю та спонукає їх надавати перевагу саме китайським нафтовим компаніям, інколи свідомо витискаючи з країни їхніх конкурентів. Не останню роль відіграє й готовність китайських компаній працювати у складних воєнно-політичних умовах, не зважаючи на суттєві ризики.

Разом із тим, просування Китаєм своїх нафтових проєктів у Африці стикається з низкою проблем, починаючи з відносно «легких», як то звинувачення у завданні шкоди навколишньому середовищу та підтримці державного тероризму, й закінчуючи прямими збройними нападами на китайські об'єкти та громадян. Зростає кількість впливових державних діячів, зокрема в Нігерії, Замбії та Анголі, які ставлять під сумнів необхідність подальшого посилення китайського впливу в їхніх країнах. Мають місце виступи місцевих робітників проти китайських роботодавців через невдоволення умовами праці. Нарешті, проблеми виникають й через складну воєнно-політичну ситуацію в регіоні, особливо враховуючи той факт, що Китай має інтереси у країнах, які традиційно ворогують між собою.

П'ята міжнародна наукова школа-семінар

ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА

27-28 жовтня 2011 р.
Дніпропетровськ

Тези доповідей

Відповідальний редактор
Смолій Валерій

Оригінал-макет
Жеребцова Лариса

Підписано до друку 29.09.2011. Формат 60x84 1/16
Ум.друк.арк.4
Наклад 100. Зам.51. 2011 р.
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4